

ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ «ΕΛΕΝΗ» ΤΟΥ ΕΥΡΙΠΙΔΗ

Είναι καθολικό τὸ αἶτημα τῶν Ἑλλήνων κλασσικῶν φιλολόγων καὶ τῶν φοιτητῶν τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν γιὰ σοβαρὲς ἐκδόσεις τῶν κλασσικῶν συγγραφέων, κριτικὲς καὶ ἐρμηνευτικὲς, στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, ὥστε ἡ κλασσικὴ παιδεία νὰ εἶναι προσιτὴ σὲ ὅλους τοὺς ἐνδιαφερομένους, ποὺ δὲν ἔχουν τὴν τύχη νὰ γνωρίζουν εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες.

Ὅπως συμβαίνει μὲ ὅλες σχεδὸν τὶς τραγωδίες τοῦ Εὐριπίδη, εἶναι αἰσθητὴ ἡ ἀπουσία μιᾶς κριτικῆς καὶ ἐρμηνευτικῆς ἐκδοσης καὶ τῆς «Ἑλένης», μὲλο ποὺ τὰ τελευταῖα χρόνια εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος δύο πολὺ σημαντικὲς ἐκδόσεις, τῆς Dale¹ καὶ τοῦ Kannicht².

Σ' αὐτὸ τὸ αἶτημα φαίνεται πῶς ὑπάκουσε καὶ ὁ Π. Παττίχης, ὁ ὁποῖος πρὶν δύο χρόνια ἔδωσε στὸ ἑλληνικὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ μιὰ κριτικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ ἐκδοσὴ τῆς «Ἑλένης» τοῦ Εὐριπίδη³. Ἐπειδὴ ἀπὸ καιρὸ εἶχαμε ὑπόψη μας νὰ διατυπώσουμε μερικὲς προσωπικὲς μας ἀπόψεις σχετικὰ μὲ τὴν ἐρμηνεία αὐτῆς τῆς τραγωδίας, μὲ τὸ βιβλίον του ὁ Παττίχης μᾶς δίνει τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐκθέσουμε τὶς ἀπόψεις μας σὲ ἀναφορὰ μὲ τὶς δικές του ἐρμηνεῖες πάνω σὲ διάφορα ζητήματα τῆς «Ἑλένης». Σημειώνουμε ἀπὸ τὴν ἀρχή, πῶς τὸ κενὸ ποὺ ἔρχεται νὰ καλύψει αὐτὴ ἡ ἐκδοσὴ εἶναι μεγάλο καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ συγγραφέα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοὺς καρποὺς ποὺ ἀπέδωσε—αὐτὸ θὰ τὸ κρίνει ὁ ἀναγνώστης στὴ συνέχεια κατὰ τὴν ἀνάλυση τῶν διαφόρων θεμάτων—, εἶναι φιλότιμη καὶ ἀπὸ μερικὲς ἀπόψεις ἀξιέπαινη.

Ὁ συγγραφέας συγκέντρωσε μὲ ἐπιμονὴ καὶ μὲ μεγάλο κόπο ἕνα ἀπέραντο τοῦ ὕλικό. Ὅμως αὐτὸ τὸ ἀπέραντο ὕλικὸ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ τὸν ἀδίκησε, γιὰτὶ τοῦ στέρησε τὴ δυνατότητα νὰ τὸ ὀργανώσει κριτικὰ καὶ νὰ τὸ ἀναλύσει

1. A. M. Dale, Euripides' Helen, Oxford 1967 (βλ. καὶ τὶς βιβλιοκρισίες γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τῆς Dale: J. Hangard, Mnemosyne (IV) 22, 1969, 434-435· A. G. McKay, AJP 90, 1969, 245-248).

2. R. Kannicht, Euripides, Helena, Heidelberg 1969 (βλ. καὶ τὶς βιβλιοκρισίες γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Kannicht: G. A. Seeck, Gymnasium 78, 1971, 469-471· P. G. Mason, RBPh 69, 1971, 660-662).

3. Παν. Α. Παττίχη, Εὐριπίδου Ἑλένη, Ἀθήναι (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν) 1978.

συστηματικά. Τὸ μέρος π.χ. πού ἀναφέρεται στὴ βιογραφία τοῦ Εὐριπίδη (σελ. 51 κ.έ.) θὰ ἔπρεπε νὰ προγεῖται, ἐνῶ μερικά ὑποκεφάλαια ἀπὸ τὸ ἴδιο αὐτὸ κεφάλαιο δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀνήκουν σ' αὐτὸ (π.χ. Εὐριπίδης - Σωκράτης, Εὐριπίδης - Πρόδικος), ἀλλὰ θὰ ἦταν σωστότερο νὰ ἀποτελοῦν μέρος τῆς εἰσαγωγῆς στὴν τραγωδία «Ἐλένη», ἀφοῦ σκοπὸς τους εἶναι νὰ φωτίσουν τὴν τραγωδία μέσα ἀπὸ τὰ ἱστορικά καὶ πνευματικά πλαίσια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ξεπήγασε. Φαίνεται ὅμως πὼς ἡ ἀδυναμία τοῦ συγγραφέα νὰ τὰ ἐντάξει ὀργανικὰ μέσα στὰ οἰκεία μέρη τῆς εἰσαγωγῆς (ὥστε νὰ φανεῖ ἔτσι ἡ πνευματικὴ καὶ ἰδεολογικὴ συνάφεια τῶν θεμάτων πού περιλαμβάνονται σ' αὐτὰ μὲ τὴν ἰδεολογία καὶ τὴ φιλοσοφία τῆς συγκεκριμένης τραγωδίας) τὸν ὑποχρέωσε νὰ τὰ παραθέσει ἀπλῶς κάπου, μὲ ἓναν τρόπο πού δείχνει πὼς δούλεψε τὸ ὑλικό του χωρὶς ἓνα σταθερὸ προσανατολισμὸ καὶ χωρὶς νὰ τὸ ὀργανώσει σὲ λογικὲς κατηγορίες. Ἡ ἴδια παρατήρηση ἰσχύει γενικὰ γιὰ τὴν εἰσαγωγή του καί, ἀκόμη, γιὰ τὰ ἐρμηνευτικὰ σχόλια πού ἐπιτάσσονται στὸ κείμενο τῆς τραγωδίας¹.

Πρὶν νὰ ἀξιολογήσουμε ἀναλυτικὰ τὰ δεδομένα αὐτῆς τῆς ἐργασίας καὶ νὰ ἀντιπαραβάσουμε τίς δικές μας ἐκτιμήσεις, ἀναφέρουμε σὲ γενικότερα σχήματα τίς πιὸ συνηθισμένες ἀδυναμίες πού διαπιστώνει κανεὶς εὐκολα: Ἡ πρόχειρη διάθροση τῶν κεφαλαίων εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ προκύψουν κεφάλαια πενιχρὰ στὸ περιεχόμενό τους καὶ ἀποσπασματικὰ στὴ δόμησή τους. Ἐναφέρονται, γιὰ παράδειγμα, τὰ κεφάλαια: Ὁμορφιά (σελ. 13-14), Γάμος (σελ. 14-16), Ἀπαγωγή ἀπὸ τὸν Πάριν (σελ. 16-17) κ.ἄ. Πολλὰ τμήματα τῆς εἰσαγωγῆς εἶναι ἄσχετα μὲ τὸ μεγαλύτερο κεφάλαιο, ὅπου ἀνήκουν, καὶ περιττὰ: πολλὲς φορές μάλιστα ἡ βεβιασμένη ἐνταξή τους τὰ ἀφήνει μετέωρα στὴν ὅλη προβληματικὴ, ὥστε νὰ δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση πὼς πρόκειται γιὰ ἄκριτη συγκέντρωση καὶ συσσωρευση διαφόρων ξένων ἀπόψεων. Ἐναφέρονται ἐνδεικτικὰ ἡ ἐνότητα ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὸ «αὐγόν» (σελ. 12-13), τὸ ζήτημα τῆς ἀνάμειξης τῆς Ἐλένης στὴν ὑπόθεση τοῦ Τρωικοῦ πολέμου (σελ. 26, σημ. 2), τὰ ρητορικὰ στοιχεῖα στὸ ἔργο τοῦ Εὐριπίδη (σελ. 68), ἡ ἐπίθεση τοῦ Ἀριστοφάνη ἐναντίον τοῦ Σωκράτη στὶς «Νεφέλες» (σελ. 70-71). Ἐντελῶς ἄσχετο φαίνεται ἓνα μεγάλο τμῆμα (σελ. 72-75), ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὸ θαυμασμὸ ἄλλων συγγραφέων γιὰ τὸν Εὐριπίδη, ἐφ' ὅσον εἶναι μέρος ἐνὸς μεγάλου κεφαλαίου (ὁ Εὐριπίδης καὶ ἡ ἐποχὴ του) καὶ εἰδικότερα τοῦ ὑποκεφαλαίου: Γ. 416-404 π.Χ..

Δὲν εἶναι λιγότερες οἱ φορές πού φτάνει σὲ συναγωγή συμπερασμάτων ἀτεκμηριώτων καὶ ἀυθαίρετων, πού πολλὲς φορές δὲν μπορεῖ νὰ τὰ δικαιολογήσει ἡ ἐπιχειρηματολογία πού προηγεῖται ἢ ἔπεται, ὅπως: σελ. 13 ἀδυναμέθα νὰ συμπεράνωμεν...», ἢ τὸ συμπέρασμα (σελ. 26) «ἡ Ἐλένη μᾶς ἦλθεν ἀ-

1. Ὁφείλουμε νὰ παρατηρήσουμε πὼς στὸ κείμενο ὑπάρχει μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ ἀσυνταξίες, ἄκαιρες χρήσεις λέξεων καὶ ἀσάφειες. Ἐναφέρουμε μερικά παραδείγματα: σελ. 15, σημ. 2 ἐπὶ ἐνὸς ἀποσπάσματος ἀρχαίας ληκύθου, σελ. 57, 14 καὶ ὁ Σωκράτης ἐθαύμα-

πὸ τὴν Ἀνατολήν», πού τὸ στηρίζει στὰ ἐξῆς ἐπιχειρήματα: ὅτι τὸ ὄνομά της (κατάλ. -να, -νη) εἶναι προελληνικό· στὸ ἐπίθετο *δενδρῖτις* («τὸ ὅποιον τῆς ἀπεδίδeto εἰς τὴν Ρόδον», στὸ ὅτι ἔχει σχέση μετὰ τὸ φυτὸ Ἐλένειον, ἢ τὴν πληροφορία τοῦ Εϋριπίδη, «ὅτι ὅταν ὁ Ἐρμῆς ἐπῆρε τὴν Ἐλένην, διὰ τὴν μεταφέρῃ εἰς τὴν Αἴγυπτον, αὐτὴ συνέλεγεν ἄνθη» (σελ. 26). Αὐτὴ ἡ ἀκριτὴ συσσώρευση ἀνοργάνωτου ὕλικου πιστεύουμε πὼς ὀφείλεται στὴν τάση τοῦ συγγραφέα νὰ μπᾶσει μέσα στὸ κείμενό του ὁ,τιδήποτε εὕρισκε ἀπὸ τὰ σχετικά βιβλία πού μελέτησε, ἔτσι πού νὰ δίνει τὴν ἐντύπωση πὼς ἔχασε τὴν αἴσθησιν τοῦ καίριου καὶ τοῦ περιττοῦ.

Πολὺ συνηθισμένο φαινόμενο εἶναι οἱ ἀπλοϊκὲς ἐρμηνεῖες καὶ κρίσεις, ὅπως: Θεωρεῖ παραλλαγὴ τοῦ μύθου τῆς Ἐλένης τὴν ἀναφορὰ τοῦ Ὀμήρου (*Il. Z 289-292*) πὼς ἡ Ἐλένη πέρασε ἀπὸ τὴ Σιδῶνα, ἐνῶ αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἀναφορὰ ἔγινε ἀφορμὴ νὰ προκύψει ἀργότερα ἡ λεγόμενη δευτέρη παραλλαγὴ τοῦ μύθου (πὼς ἡ Ἐλένη πῆγε στὴν Αἴγυπτο)· ἐπικαλεῖται ὡς ἐνισχυτικὲς μαρτυρίες γιὰ τὸ καλὸ ὄνομα τῆς Ἐλένης τὸ «Ἐγκώμιον Ἐλένης» τοῦ Γοργία (1)¹ ἢ τὴν «Ἐλένην» τοῦ Ἰσοκράτη. Παρόμοια, γιὰ τὴν στηρίξει τὴν προβαλλόμενη ἀποψὴ του, ἐπικαλεῖται ὡς τεκμήρια μαρτυρίες ἀπὸ μεταγενέστερους συγγραφεῖς, ἀκόμη καὶ Βυζαντινοὺς, χωρὶς νὰ προσπαθεῖ νὰ ἐντοπίσει τίς πηγές τους, καὶ ἔτσι προκύπτει μιὰ ἀπομόνωση τοῦ ποιητῆ ἀπὸ τὸ πνευματικὸ περιβάλλον, μέσα στὸ ὁποῖο ἔχει τραφεῖ καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχει ἀντλήσει τὸ ὕλικό του. Συγκεκριμένα, γιὰ τὴν ἱστορία τῆς γέννησης τῆς Ἐλένης ἀπὸ τὸ αὐτὸ τῆς Λήδας ἢ τῆς Νέμεσης (σελ. 11 κ.έ.) στηρίζεται σὲ μεταγενέστερους συγγραφεῖς καὶ δὲ φροντίζει καθόλου νὰ ἐντοπίσει τὰ μυθολογικὰ στοιχεῖα στὰ

ὅτι τὸν Εϋριπίδην καὶ ὅτι παρηκολούθει...43, 17 καὶ εἶναι δι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον...διὰ τὸν ὅποιον ὁ Λυκοῦργος, 65, 1 ἀνεμίχθη μετὰ τὰς μεγάλας κοινωνικὰς..., 65, 19 τὰς ἀδυναμίας, αἱ ὅποια ἠδύνατο νὰ ἐπιδράσῃ τὰς πράξεις τῶν ἀνθρώπων, 67, 1 εἶναι, ἐπαναλαμβάνομεν, τὴν γενικὴν ἐντύπωσιν... τὴν ὅποιαν πρέπει νὰ λαμβάνωμεν ὡς κριτήριον, 220, 6 αὐτὸς ἀντιφάσκει τὴν σκηνήν, ὅπου... (πβ. 305, 19), 265, 13 καὶ Ἰσῶς εἶναι δι' αὐτὸν τὸν λόγον διὰ τὸν ὅποιον ὁ F. G. Schmidt διορθώνει (πβ. 295, 28)....289, 16 καὶ μὲν ὁ ἔρωσ... ἐδημιούργησαν τὴν οἰκογένειαν, ἀλλὰ ἦτο ἡ θρησκεία, ἡ ὅποια τὴν συνετήρει, 296, 15 ὁμιλεῖ μετὰ τὸν θεόν, ἀπὸ τὸν ὅποιον ζητεῖ καὶ τὴν βοήθειαν ἀκόμη πρὸς τοὺς ἐχθρούς του, 315, 31 εἶχε τὸν ἴδιον σκοπόν: νὰ συνειδητοποιήσῃ εἰς τὴν ψυχὴν τῶν μουυμένων εἰς τὰ Μυστήρια δι... 328, 38 συνδαιτημένους (sic) αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἐκλήθησαν εἰς τὸ δικαστήριον, διὰ νὰ πιστοποιήσῃ τὸ νομικὸν μῖα συζύγου, 320, 28 διὰ νὰ ἀποθανάτισῃ τὸ γεγονός αὐτό.

1. Ἡ «Ἐλένη» τοῦ Γοργία εἶναι ἓνα «παίγνιον», δηλ. προϊόν τῶν συζητήσεων πού γίνονταν στοὺς σοφιστικὸς κύκλους γύρω ἀπὸ τὸ ἐρώτημα «ἐκούσιον» ἢ «ἀκούσιον», καὶ δὲν ἔχει καμιά σχέση μετὰ τὴ δευτέρη παραλλαγὴ τοῦ μύθου. Βλ. γι' αὐτὸ G. Zuntz, *On Euripides' Helena. Theology and Irony. Entretiens VI, Fondation Hardt, Genève 1958, 222 κ.έ.*, E. Preuss, *De Euripidis Helena, Diss. Lipsiae 1911, 18 κ.έ.*, καὶ W. Schmid—O. Stählin, *Geschichte der Griechischen Literatur, I, 3, München 1961 (=1940), 504*. Καὶ ἡ «Ἐλένη» τοῦ Ἰσοκράτη εἶναι ἓνας ἐπιδεικτικὸς λόγος, πού σχετίζεται μετὰ τοὺς σοφιστικὸς κύκλους τῆς Ἀθήνας, ὅπως τὸ δμῶνυμο ἔργο τοῦ Γοργία.

Κύπρια ἢ στὴν ἄλλη παλαιότερη ποίηση. Τὸ χειρότερο εἶναι πῶς ἐκεῖ παραθέτει ἓνα ἀρκετὰ μεγάλο κείμενο ἀπὸ τὸν Κεδρηνὸ (σελ. 12). Τὸ ἴδιο παρατηροῦμε καὶ στὴ σελ. 14, ὅπου ἔκρινε σκόπιμο νὰ παραθέσει τὴ γνώμη τοῦ Χωνειάτη γιὰ τὴν ὁμορφιά τῆς Ἑλένης (πβ. καὶ σελ. 20, 254—Ἄννα Κομνηνή). Ἄλλα μυθολογικὰ στοιχεῖα τὰ ἀποδίδει στὸν Εὐριπίδη, ἐνῶ εἶναι γνωστὸ πῶς πολλὰ ἀπ' αὐτὰ ὁ ποιητὴς τὰ ὀφείλει στὰ *Κύπρια* ἔπη, ὅπως π.χ. τὴν ἔριδα ἀνάμεσα στὶς θεές γιὰ τὴν ὁμορφιά (*Ἐλ.* 23-30)¹.

Εἰδικότερες παρατηρήσεις καὶ κρίσεις:

Α' Εἰσαγωγή

Δὲν εἶναι θέμα τῆς προσωπικῆς προτίμησης τῶν διαφόρων ἀρχαίων συγγραφέων τὸ ὅτι ἀναγνωρίζεται πατέρας τῆς Ἑλένης ὁ Τυνδάρεως ἢ ὁ Ζεὺς (σελ. 1-2). Γιὰ πολλὰ πρόσωπα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς μυθολογίας συμβαίνει νὰ θεωρεῖται φυσικὸς πατέρας τὸς ὁ Ζεὺς, καὶ μόνο ὡς τυπικὸς πατέρας δίπλα στὸ Δία ἔστεκε ἓνας θνητός, ὅπως γιὰ τὴν Ἑλένη ὁ Τυνδάρεως. Ἦδη ἀπὸ τὸν Ὅμηρον ἡ Ἑλένη θεωροῦνταν κόρη τοῦ Δία (*Διὸς ἐκγεγαυῖα*, Γ 199), καὶ αὐτὴ ἡ διάκριση τηρεῖται ἀπὸ τοὺς περισσότερους ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφεῖς. Ὅσο γιὰ τὸ ὅτι παραδίδεται ὡς μητέρα τῆς ἡ Νέμεσις, αὐτὸ εἶναι ἓνα στοιχεῖο πολὺ παλιὸ (ἤδη ἓνα ἀπόσπασμα τῶν *Κυπρίων* μᾶς δίνει αὐτὴν τὴν πληροφορία, ἀρ. 7). Ὡστε δὲν ἱκανοποιεῖ ἡ δήλωση τοῦ Παττίχη πῶς τὴν πληροφορία αὐτὴ τὴ χρωστᾶμε στὸν Ἐρατοσθένη (*Καταστ.* 25, σελ. 20 [sic]).

Ὅπως δὲν παρεξήγηε ὁ συγγραφέας (σελ. 14) τὴ δήλωση τοῦ Λουκιανοῦ (*Ὀνειρος* 17), πῶς ἡ Ἑλένη εἶναι ἄσχημη. Ἐκεῖ ὁ Λουκιανὸς ἀσκεῖ, μὲ ὄργανο τὸν Ἀλεκτρυόνα, πὺ εἶχε ζήσει (σύμφωνα μὲ τὴν πυθαγόρεια θεωρία τῆς μετεμψύχωσης) κάποτε καὶ στὰ τρωικὰ χρόνια, εἰρωνικὴ κριτικὴ στὴ συνήθεια τοῦ Ὀμήρου νὰ ἐξιδανικεύει τοὺς ἥρωες².

Μὲ τὸ νὰ νὰ ἐξαιρεῖ ὁ Ἡσίοδος τὸν Ἀχιλλεῖα ἀπὸ τὴν ομάδα τῶν μνηστήρων τῆς Ἑλένης (σελ. 15) ἀναγνωρίζει ἐμμέσως πῶς ὑπῆρχε ἡ ἐκδοχὴ, ὅτι εἶχε ἔρθει καὶ ὁ Ἀχιλλεῖας ὡς μνηστήρας τῆς, σὲ κάποια ἐπικὴ ποίηση (τῆς Σκύρου;)³, ἀπὸ ὅπου δανεῖζεται αὐτὴ τὴν ἐκδοχὴ καὶ ὁ Εὐριπίδης, ὅταν ἀναφέρει (στ. 99) *μνηστήρ ποθ' Ἑλένης ἦλθεν*. Μάλιστα ἡ ἀρχὴ πὺ ἔθεσε σὲ λειτουργία τὸ συσχετισμὸ τοῦ Ἀχιλλεῖα μὲ τὴν Ἑλένη ἦταν ἡ παραμυθικὴ

1. Βλ. Πρόλλο, *Χρηστομ.* 102, 13-19 (Allen)· πβ. Fr. Jouan, *Euripide et les légendes des chants Cypriens*, Paris (société d'édition «Les Belles Lettres») 1966, 39 κ.έ., κ.ά.

2. Βλ. τὸ κεφάλαιο *Les personnages mythiques* (σελ. 191-203) τοῦ βιβλίου τοῦ J. Bompair, Lucien écrivain, imitation et création, Paris 1958.

3. Βλ. C. Robert, *Die griechische Heldensage* III, II, I, Berlin 1923 - 1926, 1108 κ.έ.

άντίληψη πώς ο πιο δμορφος νέος ήταν ανάγκη να πάρει γυναίκα του την πιο δμορφη νέα. Αυτό έπετεύχθη και με την εκμετάλλευση μιας πάγιας αρχής στην ήρωική - έπική ποίηση, τής αρχής των συγχρονισμών, σύμφωνα με την όποια δεν είχε καμιά σημασία το γεγονός ότι ο 'Αχιλλέας ήταν μωρό (ή άγέννητος), όταν γινόταν ή μνηστεία τής 'Ελένης. 'Ακόμη, ή ιστορία με το «μῆλον τής έριδος» δεν ανήκει στον Εϋριπίδη, αλλά ο ποιητής πρέπει να την έχει πάρει από τὰ «Κύπρια 'Επη».

Ούτε πρέπει να εντάξουμε άβασάνιστα την πληροφορία που μᾶς δίνει ο 'Όμηρος (Ζ 289 κ.έ.), πώς ο Πάρης και ή 'Ελένη πέρασαν από τή Σιδώνα, όταν έπλεαν για την Τροία, στη δεύτερη παραλλαγή του μύθου (δηλ. ότι ή 'Ελένη δεν πήγε στην Τροία και δεν άπάτησε τον άντρα της), αλλά το σωστό είναι πώς αυτή άκριβώς ή πληροφορία του 'Όμήρου έγινε άφορμή να προκύψει ή δεύτερη παραλλαγή και διευκόλυne πολύ το Στησίχορο να πλάσει την ιστορία του ειδώλου. 'Εξάλλου, ο 'Όμηρος παρέχει και άλλου στοιχεία που άπαρτίζουν μιᾶ συμπαθητική παράσταση τής 'Ελένης, όπως π.χ. στη σκηνή τής «Τειχοσκοπίας» (Γ 173 κ.έ.) ή στη σκηνή τής μετανοίας τής ήρωίδας (δ 26 κ. έ.)¹.

“Όσον άφορᾶ τις έτυμολογίες που έξηγοϋν το όνομα τής 'Ελένης (σελ. 22), ο Παττίχης περιορίζεται στην άπλή μεία άρχαίων μαρτυριών και δε φροντίζει να τις έρμηνεύσει με τή βοήθεια των διαφόρων θρησκευολογικών στοιχείων, όπως π.χ. τή σχέση του όνόματός της με τή σελήνη, που είναι ένα στοιχείο ένδεικτικό τής κρητομυκηναϊκής καταγωγής της², ή το επίθετο «δενδροϊτις», που και αυτό ανάγει τή θεότητα στη δενδρολατρεία τής κρητομυκηναϊκής εποχής³. Μέσα στις διάφορες έτυμολογίες που έχει συγκεντρώσει εκεί ο Παττίχης προτείνουμε να συμπεριληφθεῖ και μιᾶ καινούργια, που, άπ' όσο ξέρουμε, είναι μοναδική και προέρχεται από την ίδια την τραγωδία «Ελένη». Πρόκειται για την άναφορά τής 'Ελένης 'Ελένη δ' έκλήθην (στ. 22). 'Από τον τρόπο που ο ποιητής έχει δομήσει το λόγο του σ' εκείνο το μέρος φαίνεται πώς αυτή ή όνοματοθεσία είναι αποτέλεσμα τής ενέργειας που δηλώνεται με το ρήμα έξέπραξ' στο στίχο 20. Δέχεται δηλαδή ο Εϋριπίδης την έκδοχή πώς ή 'Ελένη όφείλει το όνομά της στο ότι ο Ζεύς έξέπραξε (δηλ. είλε) με δόλο την εϋνην τής Αήδας.

Δέν μπορούμε να δεχτοϋμε με τόση εύκολία την άποψη (σελ. 27), πώς ο

1. Βλ. Schmid - Stählin I, 3, 501 κ.έ., H. Homeyer, Die spartanische Helena und der troianische Krieg (Palingenesia XII), Wiesbaden 1977, 26, και I. Θ. Κακριδῆ, Ξαναγυρίζοντας στον 'Όμηρο (II, Προβλήματα τής όμηρικής 'Ελένης), Θεσσαλονίκη 1971, 59 κ.έ.

2. Βλ. U. v. Wilamowitz - Möllendorff, Der Glaube der Hellenen I, Basel³1959, 231.

3. Βλ. M. P. Nilsson, Griechische Feste von religiöser Bedeutung, Stuttgart 1957 (=1906), 426.

Ευριπίδης οφείλει την παράδοση «περι τῆς παραμονῆς τῆς Ἑλένης εἰς τὴν Αἴγυπτον» στὸν Ἡρόδοτο. Γιατὶ ἀπὸ τῆ μιᾶ μεριά, ὁ Ἡρόδοτος παρέλαβε ἴσως αὐτὴ τὴν παράδοση ἀπὸ τὸν Ἑκαταῖο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔχει ἀντλήσει πάρα πολὺ ὕλικό γιὰ τὸν «Αἰγυπτιακὸ Λόγο», καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, εἶναι πολὺ πιθανὸ ὁ Εὐριπίδης νὰ εἶχε μπροστά του ἄλλες παλαιότερες τραγωδίες, ὅπου θὰ γινόταν λόγος γι' αὐτὸ τὸ θέμα¹. Ἀκόμη, ἡ ἱστορία τοῦ εἰδώλου δὲν εἶναι ἀπλῶς τοῦ Στησιχόρου, ἀλλὰ τοῦ Ἡσιόδου καὶ τοῦ Στησιχόρου². Εἶναι πάλι δυνατὸ ὁ Ἡρόδοτος νὰ ἀκολουθεῖ καὶ σ' αὐτὴ του τὴν πληροφορία τὸν Ἡσιόδο καί, ἐπειδὴ ἀποβλέπει νὰ τὴν ἐπεξεργασθεῖ ὀρθολογικά, φροντίζει νὰ διώξει ἀπὸ τὴν ἱστορία τὸ μοτίβο τοῦ εἰδώλου.

Στὸ σημεῖο ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴν παρουσία τῆς καθομιλουμένης γλώσσας στὰ ἔργα τοῦ Εὐριπίδη (σελ. 31) ὁ συγγραφέας θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναφερθεῖ καὶ στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία: Kannicht, Stevens κ.᾿³.

Μόλο πὺ εἶχε πολλὲς εὐκαιρίες, ὁ συγγραφέας δὲ φροντίζει νὰ τονίσει κατάλληλα τὸν ἀντιπολεμικὸ χαρακτήρα τῆς «Ἑλένης» (σελ. 42). Σχετικὰ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε, ὅτι τὸ κύριο συμπέρασμα τοῦ συγγραφέα, ὅτι ἡ «Ἑλένη» εἶναι ἔργο «ρομαντικόν», εἶναι δογματικὸ καὶ μονομερές, γιατί αὐτὸς ὁ χαρακτηρισμὸς δὲ σημαίνει τίποτε, ὅταν τὸν χρησιμοποιοῦμε γιὰ μιὰ ἐποχὴ πὺ δὲν ἔχει ἀκόμη ἀναπτυχθεῖ τὸ ρομαντικὸ εἶδος στὴν ἑλληνικὴ φιλολογία. Οὔτε, πάλι, μπορούμε νὰ ποῦμε, πὺς ὁ Εὐριπίδης σκόπευε νὰ γράψει ἕνα ρομαντικὸ ἔργο, ὅταν ἔγραφε τὴν «Ἑλένη», γιατί ὁ ρομαντικὸς χαρακτήρας τοῦ ἔργου οφείλεται στὴν ἰδιαίτερη τραγικότητα πὺ ὁ ποιητὴς φροντίζει νὰ καλλιεργήσει μ' αὐτό⁴.

Ἀφιερώνεται ἕνα κεφάλαιο (σελ. 43 κ.᾿.) στὴν παράδοση τοῦ κειμένου τῆς «Ἑλένης», στὸ ὁποῖο ὅμως γιὰ κάθε ἄλλο παρὰ γιὰ τὴν παράδοση τοῦ κειμένου γίνεται λόγος, ἀφοῦ δὲν καταβάλλεται καμιά προσπάθεια νὰ ἐντοπισθεῖ ἡ συγγένεια τῶν χειρογράφων, ὁ ἀρχέτυπος ἢ ὁ ὑπαρχέτυπός τους. Σὲ μιὰ τέτοια κριτικὴ ἔκδοση θὰ ἔπρεπε νὰ γίνεται, ἔστω καὶ συνοπτικά, ἡ ἀναφορὰ τῶν κοινῶν καὶ διαφορετικῶν γραφῶν, τῶν κοινῶν καὶ διαχωριστικῶν λαθῶν (μιὰ ἀπλὴ μόνο ἀναφορὰ βρίσκουμε στὴ σελ. 49), γιατί μόνο τότε θὰ μπορούσαμε στὴ συνέχεια, ὅταν θὰ βρισκόμαστε μπροστά στὶς διαφορετικὲς γραφὲς τῶν χειρογράφων, νὰ ἔχουμε ἕνα σταθερὸ κριτήριό γιὰ τὴν πὺ σίγουρη ἐπιλογή τῆς σωστῆς γραφῆς. Ἀντίθετα, ὁ συγγραφέας ἔχει περιλάβει σ' αὐ-

1. Σχετικὰ μ' αὐτὸ τὸ ζήτημα βλέπε τὴν ἐργασία μας: Ὁ ρόλος τοῦ Τεύκρου στὴν Ἑλένη τοῦ Εὐριπίδη, Δωδώνη 8, 1980, 144 κ.᾿., 160 κ.᾿.

2. Βλ. τὸ ἀπόσπασμα 358 τοῦ Ἡσιόδου (Merkelbach - West).

3. ὁ.π. II, 101 κ.᾿., 131 κ.᾿., T. P. Stevens, Colloquial Expressions in Euripides, C Q 31, 182 κ.᾿.· πβ. A. Katsuris, Linguistic and Stylistic Characterization: Tragedy and Menander, Ioannina 1975, 51 κ.᾿., 79 κ.᾿.

4. Βλ. τὴ μελέτη μας: Ὁ ρόλος τοῦ Τεύκρου κλπ., 140 κ.᾿.

τὸ τὸ μέρος, νομίζουμε μὲ ἀντεπισημονικὸ τρόπο, ἓνα σωρὸ ἀπὸ μαρτυρίες σχετικές μὲ τὴ δημοτικότητα τοῦ ποιητῆ (σελ. 43-47).

Θεωροῦμε ἄσκοπο νὰ ἀναφερθοῦμε μὲ περισσότερες λεπτομέρειες στὸ τελευταῖο μέρος τῆς εἰσαγωγῆς, γιατί, ὅπως ἔχουμε σημειώσει, ἔχουν συγκεντρωθεῖ ἐκεῖ ἓνα πλῆθος ἀπὸ πληροφορίες πού δὲν εἶναι ὀργανωμένες σὲ ἓνα λογικὸ σύνολο καὶ δὲν ἔχουν ὑποστῆ καμιά κριτικὴ ἐπεξεργασία. Συνέπεια αὐτῶν εἶναι νὰ προκύψει ἓνα κεφάλαιο πού δὲν μπορεῖ παρά ἐλάχιστα θετικά στοιχεῖα νὰ προσφέρει.

Πρέπει ὥστόσο νὰ ὁμολογήσουμε, πῶς στὴν εἰσαγωγή τῆς ἔκδοσης ὑπάρχουν καὶ τμήματα μὲ ἀρκετὴ πρωτοτυπία καὶ ὀρισμένες ἔρμηνεῖες σωστὲς καὶ χρήσιμες. Πρῶτα-πρῶτα, πρέπει νὰ δηλώσουμε ὅτι εἶναι κέρδος οἱ θέσεις τοῦ συγγραφέα πού περιέχονται στὸ ὑποκεφάλαιο: Β. Τραγωδία ἢ Ρωμαντικὸν Ἔργον; (σελ. 30-39). Εἴμαστε ὅμως ὑποχρεωμένοι νὰ σημειώσουμε πῶς αὐτὸ περίπου ἦταν τὸ θέμα τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς τοῦ συγγραφέα¹ καὶ νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὁ συγγραφέας θὰ ἔπρεπε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο νὰ πραγματευθεῖ πιὸ συστηματικὰ τὴ σημασία τῆς «Ελένης» τοῦ Εϋριπίδη γιὰ τὴ δημιουργία τῆς Νέας Ἀττικῆς Κωμωδίας², δηλ. νὰ ἰδεῖ τὸ δράμα αὐτὸ ἀπὸ μιὰ ἄποψη, πού παρουσιάζει πολὺ μεγάλο γραμματολογικὸ ἐνδιαφέρον.

Β' Κείμενο

Μπορεῖ κανεὶς νὰ παρατηρήσει γενικὰ πῶς ὁ Παττίχης δείχνεται ἀρκετὰ συντηρητικὸς στὸ κείμενο πού ἀκολουθεῖ (αὐτὸ τὸ ὁμολογεῖ καὶ ὁ ἴδιος στὸν πρόλόγό του). Ἀπὸ τὴ στιγμή ὅμως πού παραδέχεται (σελ. 43) «τὰς νοθεύσεις καὶ ἀλλοιώσεις (παρεμβολὰς) τοῦ κειμένου ἐκ μέρους τῶν ἡθοποιῶν» καὶ ὅτι «οἱ γραφεῖς... δὲν ἐνδιέφεροντο τόσο διὰ τὴν ὀρθὴν παράδοσιν τοῦ κειμένου», θὰ ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίσει περισσότερο «κριτικὰ» πολλὰ χωρία τοῦ κειμένου, γιατί, ἂν εἶχε γίνει αὐτό, θὰ εἶχε ὀδηγηθεῖ σὲ μιὰ σωστότερη ἀντίληψη σχετικὰ μὲ τὴν κατάστασι πού βρισκονται καὶ τὸ νόημα πού περιέχουν. Τὸ ἀτύχημα εἶναι ὅτι δὲν ἐλήφθησαν ὑπόψη τόσο οἱ πολλὲς σωστὲς ἐκτιμήσεις τῆς Dale, ὅσο, καὶ κυρίως, οἱ σοφὲς παρατηρήσεις καὶ ἔρμηνεῖες τοῦ Kannicht, οἱ ὁποῖες σὲ πολλὰ σημεία εἶναι ὁμολογουμένως ἀποκαλυπτικές γιὰ τὸ βαθύτερο νόημα τῆς τραγωδίας. Ἡ παράλειψη τῶν testimonia μᾶς στερεεῖ ἀπὸ μιὰ σοβαρὴ ἐπικουρία κατὰ τὴν προσπάθεια τῆς ἐπιλογῆς τῆς σωστῆς γραφῆς, καὶ δὲν μπορεῖ νὰ δικαιολογηθεῖ μὲ τὸ ὅτι αὐτὰ ἔχουν συγκεντρωθεῖ ἄλλοῦ. Ἄν καὶ ἔχουμε νὰ κάνουμε πάρα πολλὰ παρατηρήσεις σχετι-

1. P. Pattichis, Euripides' Helen and the Romance - Tradition, Diss. New York 1961.

2. Βλ. Schmid - Stählin I, 3, 516 κ.έ., A. Lesky, Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας (Μετάφρ. Α. Τσοπανάκη), Θεσσαλονίκη 1981, 542.

κά με τις έπιλογές που κάνει ο συγγραφέας μέσα από την πολλαπλή ποιικιλία γραφών, που έχουν προταθεί από νεώτερους μελετητές ή έχουν παραδοθεί από την άμεση ή την έμμεση παράδοση, επειδή υπάρχουν οι έργασίες της Dale και του Kannicht, όπου αντιμετωπίζονται πάρα πολλά ζητήματα (τά βιβλία αυτά ο συγγραφέας έπρεπε να τα είχε συμβουλευθεί πολύ προσεκτικά), περιοριζόμαστε να συζητήσουμε κυρίως τις γραφές που προτείνει ο συγγραφέας ή μερικές άλλες, για τις οποίες έχουμε στη διάθεσή μας άρκετά στοιχεία για να τις κρίνουμε ή να τις προκρίνουμε.

Στ. 34: Νομίζουμε πώς δεν υπάρχουν πολλά περιθώρια να άμφισβητήσουμε τη γραφή άπο που πρότεινε ο Reiske (ύπο χφφ), γιατί, όπως προκύπτει από πολλά χωρία της τραγωδίας, το είδωλο δεν έγινε από το ούρανοῦ (ποιητ. αίτιο), αλλά «άπό ούρανό» (ύλη), δηλ. από τον αίθερα του ούρανοῦ. Διαφωτιστικοί γι' αυτή την έννοια είναι οι στίχοι 584-586, όπου ο Μενέλαος ρωτά να μάθει «ποιός θεός έφτιαξε το είδωλο»: *τίνος πλάσαντος θεῶν*; *άελλα γάρ λέγεις*, και δεν άρκείται στην άπάντηση που του έχει δώσει ήδη η Έλένη: *αίθηρ, θθεν σν θεοπόνητ' έχεις λέχη*, γιατί έδω πράγματι η Έλένη του μιλάει για την ύλη από την οποία έχει πλαστεί το είδωλο¹.

Στ. 122: η γραφή ως νυν σ' όρω του Blaydes που υιοθετεί ο συγγραφέας, αντί της και νοῦς όρω των χφφ, όσο κι αν έχει κάποια λογική (ο Blaydes θέλει να έξοικονομήσει το νόημα ότι «ο Τεύκρος είδε την Έλένη στην Τροία καθαρά όπως αυτή τη στιγμή βλέπει τούτη τη γυναίκα», πβ. στ. 118 *ώσπερ γε σέ, σδδέν ησσον, όφθαλμοίς όρω*), άφαιρεί όπωσδήποτε μία σημαντική νοηματική άπόχρωση. Γιατί το νοῦς όρω (που είναι παράθεμα από τον Έπίχαρμο) δίνει την έξής νοηματική και αισθητική διάσταση: 'Ο Τεύκρος προσθέτει ότι άχι μόνο είδε την Έλένη καθαρά με τα ίδια του τα μάτια, αλλά εκείνη τη στιγμή είχε και τα λογικά του και ήξερε καλά τί έβλεπε), δηλ. έπιμένει να πιστεύει κάτι που δε συνέβη στην πραγματικότητα, όπως το ύποστηρίζει λίγο πιο πάνω η Έλένη (στ. 119 *σκοπεíte μη δοκησιν είχειτ' εκ θεῶν*). "Αν διώξουμε, λοιπόν, το και νοῦς όρω, στερούμε το χωρίο από ένα σημαντικό στοιχείο: πώς ο Τεύκρος γίνεται τραγικότερο πρόσωπο, όταν ύποστηρίζει με έμπιστοσύνη για τον έαυτό του, πώς ήταν στα συγκαλά του τότε στην Τροία, κάτι που φροντίζει να το τονίσει ο ποιητής (για να το έκμεταλλευτεί δραματικά) και με την όλη εμφάνιση και συμπεριφορά του Τεύκρου στη δεύτερη σκηνή του Προλόγου².

Στ. 263: 'Ο Παττίχης διορθώνει σε 'λάμβανον αντί του καλοῦ τη γραφή των χειρογράφων αντί του καλοῦ λαβείν. "Όπως εξηγεί στα σχόλιά του, προ-

1. Βλ. Kannicht II, 166.

2. Βλ. Δ. Θ. Σακαλή, 'Ο ρόλος του Τεύκρου κλπ., 141 και 160.

τιμᾶ αὐτὸν τὸν τύπο, γιατί ἐκφράζεται ἀνεκπλήρωτη εὐχὴ στὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον (καὶ παραβάλλει τὰ νεοελληνικά «εἶθε νὰ ἤμouνα, μακάρι νὰ ἤμouνα»). Ὅμως ἡ εὐχὴ τῆς Ἑλένης δὲν ἀφορᾷ τὸ παρὸν ἢ τὸ μέλλον, δηλ. δὲν εὐχεται ἡ ἡρωίδα νὰ ζεθωριάσει τώρα (!) σὰ ζωγραφισμένο ἄγαλμα καὶ νὰ γίνεαι ἄσχημη, ἀντὶ γιὰ ὁμορφὴ πού εἶναι, ἀλλὰ εὐχεται αὐτὸ νὰ εἶχε γίνεαι τότε, ὅταν ἦταν πολὺ ὁμορφὴ. Γιατὶ ἔτσι δὲ θὰ τὴν ὄριζαν οἱ θεοὶ ὡς ἔπαθλο στὸν Πάρη κατὰ τὴν ἐριδα ἀνάμεσα στὶς θεές καὶ δὲ θὰ εἶχε ὀδηγηθεῖ σὲ ὅλη τούτῃ τὴν περιπέτεια, γιὰ τὴν ὁποία τώρα θρηνεῖ. Ἴσως ὁ συγγραφέας παρασύρθηκε ἀπὸ τὸν παρατατικὸ ἔσφζον τοῦ παρακάτω στίχου (266). Ὅμως ἐκεῖνος ὁ Παρατατικὸς εἶναι δικαιολογημένος, γιατί ἡ Ἑλένη εὐχεται νὰ διατηροῦσαν (τώρα!) οἱ Ἕλληνες στὴ μνήμη τους τὴν καλὴ ἐντύπωση γιὰ τὴν Ἑλένη καὶ ὄχι τὴν κακὴ, τὴν ὁποία ἀκριβῶς διατηροῦν τώρα¹. Ὡστε φαίνεται ἀπόλυτα δικαιολογημένη ἡ γραφὴ ἔλαβον πού πρότεινε ὁ Murray καὶ ἀκολούθησαν οἱ περισσότεροι ἐκδότες, καὶ μάλιστα ἡ Dale καὶ ὁ Kannicht. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ λόγους μετρικoὺς δὲ συνιστᾶται ἡ διόρθωση τοῦ Παττίχη, γιατί στὴν προσπάθειά του νὰ πετύχει τὴ μετρικὴ ἀκεραιότητα τοῦ στίχου ἀναγκάζεται νὰ κάνει ἀποκοπὴ στὸ (ἐ)λάμβανον καὶ ταυτόχρονα μερισμὸ τοῦ δευτέρου βραχέος (λάμβανον=—υ), δηλ. νὰ ἀσκήσει στὸ στίχο ἕναν πραγματικὸ «βιασμὸ», ἐνῶ ἡ πρόταση τοῦ Murray ἀπαιτεῖ μόνον ἀνάλυση τοῦ δευτέρου μακροῦ (ἐλαβον=υυ), κάτι πού εἶναι πολὺ συνηθισμένο στὸ ἰαμβικὸ τρίμετρο.

Στ. 289: Ὁ συγγραφέας δέχεται τὴ διόρθωση τοῦ μ' ἔλαβειν τῶν χειρογράφων σὲ θανεῖν, ὅπως τὴν πρότεινε ὁ Schmidt, καὶ δικαιολογεῖ τὴν προτίμησή του ἀδιότι ὅταν οἱ Σπαρτιάται μάθουν ὅτι ὁ Μενέλαος ἀπέθανεν εἰς τὴν Τροίαν, θὰ συμπεράνουν ὅτι καὶ ἡ Ἑλένη ἀπέθανε μετ' αὐτοῦ. «Ἔτσι ἂν αὐτὴ ἔλθῃ μόνη τῆς εἰς τὴν Σπάρτην δὲν θὰ τὴν δεχθοῦν». Νομίζουμε ὅτι αὐτὸς ὁ συλλογισμὸς δὲν ὀδηγεῖ πουθενά καὶ δὲν ἔχει καμιὰ λογικὴ βᾶση· γιατί δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ συμπεράνουν οἱ Σπαρτιάτες πὼς πέθανε καὶ ἡ Ἑλένη, ὅταν μάθουν πὼς πέθανε ὁ Μενέλαος. Δὲ θὰ ἦταν πολὺ πιθανὸ καὶ φυσικὸ νὰ σκεφτοῦν πὼς ζεῖ ἡ Ἑλένη κι ἂς ἔχει πεθάνει ὁ Μενέλαος, καὶ πὼς κάποτε, ἔστω μετανοημένη, πιθανὸν νὰ γύριζε στὴ Σπάρτη;²

Στ. 298: Περιέργως προτιμᾶται ἡ γραφὴ οὖν, ἀντὶ τοῦ οὖ τῶν χειρογράφων, χωρὶς νὰ γίνεται καμιὰ συζήτηση γι' αὐτὴν τὴν προτίμηση. Ἄν βέβαια

1. Γιὰ τὴ χρῆση τῶν χρόνων καὶ τῶν ἐγκλίσεων σ' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τις συντάξεις βλ. R. Kühner - B. Gerth, *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*, Hannover u. Leipzig 1898-1904, II, 206, καὶ E. Schwyzer - A. Debrunner, *Griechische Grammatik*, München ²1959 (München ¹1950), II, 345.

2. Μιὰ λεπτομερὴ ἀνάλυση τοῦ χωρίου (χωρὶς καὶ νὰ ἀποκαθίσταται τελικὰ ἡ νοηματικὴ ἀριότητα τοῦ στίχου) μπορεῖ κανεὶς νὰ ἴδει στοῦ Μ. Κοκολάκη, *Φιλολογικὰ μελετήματα εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γραμματείαν (αἱ ἀσυμφωραὶ)* τῆς Ἑλένης εἰς τὴν ὁμόνυμον τραγωδίαν τοῦ Εὐριπίδου), Ἀθῆναι 1976, 16-35.

ή γραφή οὖν ἦταν ἡ παραδεδομένη, θά ἦταν λιγότερο ὑποχρεωτικό νά δοθοῦν οἱ ἀπαραίτητες ἐξηγήσεις· ὅταν ὅμως γίνεται δεκτὴ μιὰ γραφή πού εἰσηγήθηκε ὁ Stephanus (καὶ ἀκολούθησαν καὶ μερικοὶ ἄλλοι), θά ἦταν ἀπαραίτητο ὁ συγγραφέας νά τὴν βασανίσει περισσότερο, πρὶν τὴν ἀποδεχτεῖ, πολὺ περισσότερο μάλιστα, ὅταν οἱ ἐγκυρότεροι φιλόλογοι, μετὰ ἀπὸ εἰσήγηση τοῦ Wilamowitz, ἐπανῆλθαν στὴν παραδεδομένη γραφή, πού εἶναι καὶ ἡ lectio difficilior.

Στ. 366: Ἐντὶ γιὰ τὸ παραδεδομένο ἔλαβε πάθεα προτείνεται ἡ διόρθωση *ἔβαλ' ἐπαχθέα*. Νομίζουμε πὺς δὲν πρέπει νά δεχτοῦμε αὐτὴ τὴ διόρθωση γιὰ τὸ λόγο ὅτι καταστρέφει μετρικὰ τὸν δίμετρο τροχαϊκὸ στίχο (οὔτε τὸ ληκύθιο εὐνοεῖ αὐτὴ ἡ γραφή), ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ ὅτι τὸ πάθεα εἶναι ἀπαραίτητο σὲ μιὰ τέτοια θρηνωδία, ὅπως π.χ. στὴν πάροδο (κομμός), στ. 173-174 τοῖς ἐμοῖσι σύνοχα δάκρυα / πάθεσι πάθεα, μέλεσι μέλεα, ἢ στὸ στ. 1163 ἐπὶ δὲ πάθεα πάθεσι φέρεις. Ἄν πρέπει νά ἀναγνωρίσουμε κάποια lacuna (ὅπως ὑποθέτει ὁ Hermann), θά εἶναι προτιμότερο νά συμπληρώσουμε πάθεσι μετὰ τὸ πάθεα, ὅπως ἔκανε καὶ ὁ Wilamowitz (πβ. τὰ παραπάνω χωρία ἀπὸ τὴν «Ἐλένη»). Ἐξἄλλου, τὰ χωρία πού ἐπικαλεῖται ὁ συγγραφέας γιὰ νά ἐνισχύσει τὴν ἄποψή του (Αἰσχ. *Προμ.* 49 ἅπαντα ἐπαχθῆ, Ἄριστοφ. *Ἰππ.* 940 ῥημάτων ἐπαχθῶν) δὲν ἔχουν καμιὰ σχέση μὲ τὸ προκειμένο νόημα, γιὰτι λογικὰ εἶναι ἀδύνατος ὁ προσδιορισμὸς τοῦ οὐσιαστικοῦ δάκρυα μὲ τὸ ἐπίθετο ἐπαχθέα). Πάντως θά πρέπει νά μὴν ὑποτιμήσουμε τὴν εἰσήγηση τοῦ ἔβαλε ἀντὶ τοῦ ἔλαβε, γιὰτι ἔτσι ἀνάγεται τὸ ρῆμα αὐτὸ στὸ δῶρα Κύπριδος (ὑποκ.) καὶ ἐξελίσσεται ὁμαλὰ ἡ μεταβάση τῆς σύνταξης ἀπὸ τὸ ἔτεκε στὸ ἔβαλε¹. Ἀκόμη, χάρις σ' αὐτὴ τὴν εἰσήγηση, δὲν εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά θεωρήσουμε (μὲ μιὰ κάπως αὐθαίρετη ἐπινόηση) ὡς ὑποκείμενο τοῦ ἔλαβε τὸ ἀπομακρυσμένο *Τροία*, καὶ μάλιστα ὅταν αὐτὸ δὲν εἶναι σὲ ὀνομαστικὴ, ἀλλὰ σὲ κλητικὴ πτώση. Κοντὰ σ' αὐτὰ σημειώνουμε πὺς τὸ ρῆμα φέρεις τοῦ στίχου 1163 ἐνισχύει τὴν προτίμηση τοῦ ρήματος ἔβαλε, ἀφοῦ τὸ πρόσωπο πού ἐνεργεῖ καὶ στὶς δύο περιπτώσεις εἶναι ἡ Ἐλένη.

Στ. 379: Δὲν εἶναι ἀπαραίτητη ἡ διόρθωση τοῦ *σχῆμα* σὲ *σχῆματι*, ὅταν μάλιστα καταστρέφει τὸ δακτυλικὸ ρυθμὸ πού ἔχει ἡ δ' «ἀναβολή».

1. Οἱ παρόμοιες μεταβάσεις ἀπὸ τὸ ἓνα ὑποκείμενο στὸ ἄλλο δὲν ἐπιτρέπονται συντακτικὰ· ὅπου ὑπάρχουν τέτοιες στὸ κείμενο τῆς «Ἐλένης» ἔχουν δημιουργήσει στοὺς κριτικούς ὑποψίες γιὰ τὴν ὁρθότητα τῆς παράδοσης. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὴν τροπὴ τῆς σύνταξης πού παρατηρεῖται στοὺς στίχους 1652-1653:

*ἐπεὶ δὲ Τροίας ἐξανεστάθη βάρθρα,
καὶ τοῖς θεοῖς παρέσχε τοῦνομ', οὐκέντι*

(ποῦ ὑποκείμενο στὴν πρώτη πρόταση εἶναι τὸ βάρθρα, ἐνῶ στὴ δευτέρῃ ἐννοεῖται—κατὰ τὴν ἄποψη ὅσων ἀσχολήθηκαν μὲ αὐτὸ τὸ χωρίο—τὸ Ἐλένη), ὅπου ἐξεφράσθησαν ἐπιφυ-

Στ. 442: Τὸ παραδεδομένο ἔξεστι νομίζουμε πὼς ἔχει καλῶς, ἀφοῦ σημαίνει: «θὰ σοῦ κἀνω τὸ χατήρι, θὰ γίνει ὅπως τὸ λές». Ἐξάλλου, τὸ πείσομαι γάρ, μὲ τὸ ὁποῖο συνεχίζει ὁ Μενέλαος, δὲν μπορεῖ νὰ σταθεῖ μόνο του, χωρὶς τὸ ἔξεστι, ἐνῶ, πάλι, ἂν δεχτοῦμε τὸ ἄπειμι (ἢ τὸ ἔξειμι), αὐτὸ θὰ βρισκεται σὲ προθύστερη, χρονικά, σχέση με τὸ ἐπόμενο πείσομαι γάρ. Ἀκόμη, δὲ θὰ εἶχε κανένα νόημα ἡ σκληρὴ προσταγὴ ἄπελθ' (ε) ποῦ δίνει ἡ Θυραῶς στὸν ἐπόμενο στίχο. Στὰ σχόλιά του ὁ Παττίχης, ποῦ ἐπαναλαμβάνει τοὺς στίχους 441 καὶ 442 γράφοντας:

*ὦ γραῖα, ταῦτά νυν ἐπεὶ καλῶς λέγεις
ἄπειμι· πείσομαι γάρ· ἀλλὰ ἄνες χόλον,*

δὲ δείχνει συνέπεια μὲ τὸ κείμενό του, ὅπου οἱ ἴδιοι στίχοι ἔχουν τὴ μορφή

*ὦ γραῖα, ταῦτά, νυν ἐπεὶ καλῶς λέγεις.
ἄπειμι, πείσομαι γάρ· ἄλλ' ἄνες χόλον.*

Στ. 528: Εἶναι ἐντελῶς ἀκαιρὴ ἡ γραφὴ ἦδ' (=ἦδη), ποῦ εἰσάγεται ἀντὶ τῆς σωστῆς γραφῆς ἦδ' (=ἦδε) ποῦ παραδίδουν τὰ χειρόγραφα, γιατί, πέρα ἀπὸ τοὺς νοηματικούς λόγους ποῦ δὲν τὴν συνιστοῦν¹, εἶναι ἄδύνατη ἡ ἐκθλιψὴ τοῦ η.

Στ. 578: Ἡ διόρθωση τί δ' ἐστὶ σοι τοδί, τίς σὺν σοφός; τοῦ παραδεδομένου τί σου δεῖ τίς ἐστὶ σοῦ σοφώτερος; δὲν εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τοὺς ἐξῆς λόγους: Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι δὲν δικαιολογεῖται εὐκόλα παλαιογραφικὰ μιὰ τέτοια διόρθωση, τὸ νόημα ποῦ προκύπτει ἀπ' αὐτὴν ὄχι μόνο δὲν ξεκαθαρίζει τὰ πράγματα, ἀλλὰ καὶ μειώνει τὴ σοβαρότητα τῆς τραγωδίας μὲ μιὰ χυδαία πράξη (ὅτι ἡ Ἑλένη ἐπιδεικνύει στὸ Μενέλαο τὸ αἰδοῖόν της). Νομίζουμε πὼς ὁ Παττίχης παρασύρεται σὲ ὑπερβολές, ὅταν παραβάλλει τὰ χωρία ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη (Λυσ. 991 καὶ Θεσμ. 1114). Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι πρόκειται γιὰ κωμωδίες, στὸ μὲν πρῶτο χωρίο δὲ γίνεται ἐπίδειξη τοῦ αἰδοῦ, ἀλλὰ μιὰ ἀσεμνὴ χειρονομία, ἐνῶ στὸ δεύτερο φαίνεται πὼς γίνεται ἡ ἀποκάλυψη τοῦ αἰδοῦ κάποιας ἀιχμάλωτης «ἀμαρτωλῆς». Ἄν θὰ θέλαμε νὰ βροῦμε κάποιον ἀντίστοιχο μοτίβο στὴν κωμωδία, αὐτὸ ἔπρεπε νὰ ἀναζητηθεῖ στὴ Νέα Ἀττικὴ Κωμωδία, ἢ θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουμε κάτι ἀνάλογο ἀπὸ τὸ ἐλληνιστικὸ μυθιστόρημα, καὶ ἀποροῦμε πῶς ὁ συγγραφέας δὲν ἔστρεψε πρὸς τὰ ἐκεῖ τὴν ἐρευνά του.

λάξεις γιὰ τὴν ἀρτιότητα καὶ τὴ λογιώτητα τοῦ χωρίου (Dale) ἢ γιὰ τὴ γνησιότητα τοῦ στίχου 1653 (Nauck, Pearson, Kannicht).

1. Ἡ φράση ἦδ' ἐγὼ σὲ παρόμοιες καταστάσεις εἶναι χαρακτηριστικὴ τοῦ ὅφους τοῦ Εὐριπίδῃ καί, μᾶλλον, προέρχεται ἀπὸ τὴν καθομιλουμένη γλῶσσα. Ἰδιαίτερα ἔχει ἀσχοληθεῖ μ' αὐτὲς τίς φράσεις ὁ L. Radermacher, *Observationes in Euripidem miscellae*, Diss. Bonn 1891, 32 κ.ε.

“Ένα ἄλλο τεκμήριο, τυπικό καὶ οὐσιαστικό, γιὰ τὸ ὅτι ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ ἐπίδειξη αἰδοίου, εἶναι ἡ ἀπάντηση *ἔοικας*, ποὺ δίνει ὁ Μενέλαος στὴν ἐρώτησή τῆς Ἑλένης. Γιατί, ἂν ὑποθέσουμε πὼς ἡ Ἑλένη εἶχε ἀπευθύνει στὸ Μενέλαο τὴν ἐρώτηση *τί δ' ἐστί σοι τοδὶ*;, θὰ ἔπρεπε νὰ περιμένουμε ἀπ' αὐτὸν τὴν ἀπάντηση: *ἔοικεν (τοδὶ) καὶ ὄχι ἔοικας*.

Πάντως ἔχουμε τὴ γνώμη πὼς ὁ στίχος ἀποκαθίσταται ἱκανοποιητικά μετὰ τὴ διόρθωση *σοῦνδεῖ* (ἀντὶ σου δεῖ), ποὺ εἰσηγήθηκε ὁ Seidler, καὶ δὲ (ἀντὶ ἔστι) ποὺ εἰσηγήθηκε ὁ Fix, γιὰ τὸ λογικὸ νόημα: σκέψου, τί σοῦ λείπει (δηλ. τί περισσότερο χρειάζεσαι γιὰ νὰ μὲ ἀναγνωρίσεις — ἀφοῦ ἔχεις ὁμολογήσει πὼς μοιάζω καθαρὰ τῆς Ἑλένης), ποιός εἶναι πιὸ ἀρμόδιος ἀπὸ σένα γιὰ νὰ μὲ ἀναγνωρίσει; “Ἡ, τὸ πιθανότερο, (ὅταν δεχτοῦμε γιὰ τὸ σκέψαι τὴ σημασία *κοίταξέ με με προσοχῆ - κοίταξέ με καλά*): τί περισσότερο χρειάζεσαι, ποιός ξέρει καλύτερα ἀπὸ σένα; “Ἴσως σ' αὐτὴ τῆ δευτέρῃ περίπτωσιν — τῆ θεωροῦμε πιθανότερη, γιὰ τὴ προηγουμένως (στ. 575, 577) καὶ μετὰ (στ. 580) γίνεται ἀναφορὰ στὴν αἴσθησιν τῆς ὄρασης — ἔδειξε ἡ Ἑλένη στὸ Μενέλαο ἓνα *ξύμβολον* (πβ. στ. 291): ὅμως ἡ ἀπάντηση *ἔοικας* τοῦ Μενέλαου δὲν εὐνοεῖ καὶ πάλι αὐτὴ τὴν ἐκδοχὴ, ἀλλὰ μᾶς ὀδηγεῖ στὴν ὑπόθεσιν πὼς μὲ τὸ *σκέψαι* ἡ Ἑλένη ἐκάλεσε τὸ Μενέλαο νὰ κοιτάξει καλὰ τὸ πρόσωπό της¹.

Στ. 741: Τὰ χειρόγραφα παρέχουν τὴ γραφὴ καὶ *τήνδε πῶς*. Ἡ γραφὴ καὶ *τήνδε εἰ* ποὺ προτείνει ὁ συγγραφέας δὲν κατοχυρώνεται παλαιογραφικὰ καὶ ἀφαιρεῖ τὴ λεπτὴ αἴσθησιν τῆς ἀμηχανίας ποὺ κυριαρχεῖ στὴ σκέψιν τοῦ Μενέλαου. Τὸ στοιχεῖο τῆς ἀμηχανίας τὸ ἐξοικονομεῖ ἡ ἀνώδυνη ἐπέμβαση τοῦ L. Dindorf (τρέπει τὸ *πῶς σέ πως*)². Ἡ ὅλη προσπάθεια τοῦ Μενέλαου φαίνεται δικαιολογημένη μὲ τὴ γενικότερη ρύθμισιν τοῦ στίχου ἀπὸ τὸν Dindorf (ποὺ εἶναι καὶ παλαιογραφικὰ κατοχυρωμένη):

καὶ τήνδε πως δυναίμεθ' ἐκκλέψαι χιονός.

Τὸ σοβαρότερο ἐμπόδιο, ὅμως, στὴν ἀποδοχὴ τῆς διόρθωσης καὶ *τήνδε*

1. Ἡ προστακτικὴ *σκέψαι* πρέπει νὰ σημαίνει *κοίταξέ με καλά*, ἀλλὰ μὲ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι αὐτὸ τὸ *κοίταγμα* δὲ θὰ εἶναι μιὰ ἀπλὴ ἐξωτερικὴ ἐξέταση, ἀλλὰ θὰ ἔχει καὶ τὸ στοιχεῖο τῆς «ἐνόρασης», δηλαδὴ τῆς ἐσωτερικῆς ἐκείνης διαδικασίας στὴν ὁποία θὰ πρωτοστατήσει ὁ νοῦς. Μὲ ἄλλα λόγια, θὰ πρέπει καὶ ἐδῶ νὰ ἰδοῦμε τὴ χρῆσιν τοῦ *σκέψαι* σὰν μιὰ ἐκφραστικὴ ποικιλία τῆς ἐνοίας καὶ *νοῦς ὄρα* (στ. 122), ποὺ ἔχει μεγάλη σημασία γιὰ τὴ διαμόρφωσιν τῶν τραγικῶν καταστάσεων σὲ τοῦτο τὸ δράμα. Ἡ ἀναφώνησιν τοῦ Μενέλαου *τοῦτ' ἐστ' ἐκεῖνο*, ποὺ ἀκολουθεῖ λίγο παρακάτω στὴν ἴδια σκηνή (στ. 622), δηλαδὴ ἡ ἀναγνώρισιν τῆς Ἑλένης ἀπὸ τὸ Μενέλαο, εἶναι ἀποτέλεσμα αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς ἐξωτερικῆς καὶ ἐσωτερικῆς θέσεως ποὺ δηλώνει τὸ ρῆμα *σκέψαι*.

2. Παρόμοια λειτουργία τοῦ *πως* διαπιστώνουμε καὶ στὸ στίχον 712. Ὁ Ἄγγελος προσθέτει τὸ *πως* στὸ εὐ γιὰ νὰ μετριώσῃ τὴν ἀπολυτότητα τῆς λέξης καὶ νὰ ἐκφράσῃ τὴν ἀμηχανία του μπροστὰ στὸ *ποιεῖλον* καὶ τὸ *δυστέμαρτον* τοῦ θεοῦ. Αὐτὸς ἀκριβῶς εἶναι ὁ λόγος ποὺ δὲν ἔγινε ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὴν κριτικὴ ἢ εἰσήγησιν *πάντ' ἀναστρέφει* τοῦ Schenkl.

εί είναι τὸ ὅτι δημιουργεῖται χασμωδία στὸ στίχο, κάτι πού θά πρέπει κανεῖς νά προσέξει πάρα πολύ, πρὶν ἐπιχειρήσει ὅποιαδήποτε μεταβολή τοῦ κειμένου.

Στ. 746: Ὁ Παττίχης δέχεται τὴν ἄρνηση οὐκ, ἀντὶ γιὰ τὸ ἀρνητικὸ οὐδ' τῶν χειρογράφων καὶ σημειώνει: οὐκ scripsi, στὸ κριτικὸ του ὑπόμνημα. Ἡ διόρθωση αὐτὴ μπορεῖ νά εἶναι σωστή, ὅμως τὴν ἔχει προτείνει ἤδη ὁ Kirchhoff στὴν ἔκδοση τῆς «Ελένης» (Berlin 21867).

Στ. 825: Ὁ στίχος εἶναι μετρικᾶ ἀπαράδεκτος:

εἴπως ἀναπέισαιμεν ἱκετεύοντέ νιν.

Μήπως παρελείφθη τὸ ἄν (πού τὸ ἔχουν τὰ χειρόγραφα) ἀπὸ ἀβλεψία; Φοβούμαστε ὅμως πὼς δὲ συμβαίνει αὐτό, γιὰ τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα σημειώνεται: ὅπως ἄν apogr. Paris. Ἔχει ἀντιβάλει ὁ συγγραφέας τὰ χειρόγραφα;

Στ. 866: Ἡ διόρθωση θεῖόν τε, σεμνοῦ δὲ σέβιζ' αἰθέρος μυχοῦς (τὸ τε τὸ εἰσηγήθηκε ὁ Murray), ἀντὶ τοῦ παραδεδομένου θεῖον δὲ σεμνοῦ θεσμὸν αἰθέρος μυχῶν, διαταράσσει μετρικᾶ τὸ στίχο καὶ κρίνουμε ἄσκοπο νά τὴν συζητήσουμε.

Στ. 898: Ἡ διόρθωση σὲ μὴ τοῦ μου τῶν κωδίκων (μὴ μὴ κατείτης σῶ κασιγνήτω πόσιν) δὲ φαίνεται ἀπαραίτητη· θά εἶχε κάποιον νόημα, ὅταν ὁ Θεοκλύμενος θά ἦταν παρῶν καὶ τότε ἡ διπλὴ ἄρνηση θά εἶχε τὴν ἔννοια πὼς ἡ Ἐλένη προσπαθεῖ ἀπεγνωσμένα νά σταματήσει τὴ Θεονόη νά μὴν πάει ἀμέσως καὶ μαρτυρήσει στὸ Θεοκλύμενο, πὼς ὁ Μενέλαος εἶναι παρῶν (αὐτὴ ἡ ἔννοια ὑπάρχει καὶ στὰ παραδείγματα Σοφ. *Οιδ. Κολ.* 210 καὶ *Αἴας* 191, τὰ ὁποῖα ὁ συγγραφέας ἐπικαλεῖται γιὰ νά ἐνισχύσει τὴν ἀπόψή του). Ὁ παρακλητικὸς τόνος τῆς Ἐλένης (πβ. 894 *ἱκέτις ἀμφὶ σὸν πίτνω γόνυ*, 895 *προσκαθίζω θᾶκον*, καὶ κυρίως 900 *λίσσομαί σε*) εὐνοεῖ τὸ μοι πού εἰσηγήθηκε ὁ Seidler, τὸ ὁποῖο ἀκριβῶς ἔχει τὴν ἔννοια τοῦ «παρακαλῶ» (κάτι πού ὁ Παττίχης τὸ δέχεται (γιατί;) μόνο στὴ μετᾶφρασή του).

Στ. 961: Στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα σημειώνεται: λέξαι (et ποθῶ pro πόθω), χωρὶς τὴ διευκρίνιση πὼς αὐτὸ εἶναι πρόταση τοῦ Wecklein καὶ τοῦ Lenting.

Στ. 1158: Δὲν νομίζουμε πὼς ἔχει νόημα ἡ ἔμμομή στὶς παραδεδομένες γραφές, ὅταν αὐτὲς δὲ συνιστοῦν καμιὰ λογικὴ διευθέτηση τοῦ κειμένου. Ἔτσι τὸ ἔλιπον πού κρατάει ὁ συγγραφέας, γιὰ τὴν χρειάζεται, ὅπως ὑποστηρίζει, ἡ ἀντίθεση τῆς ἔννοιας γὰς ἔλιπον θαλάμους πρὸς τὴν ἔννοια Ἄϊδα μέλονται κάτω (στ. 1161), δὲν ὠφελεῖ σὲ τίποτα, γιὰ τὴν ἀπλούστατα μὲ τὴ διατήρηση τοῦ ἔλιπον δὲν ἐξοικονομεῖται καμιὰ ἀντίθεση, ἀφοῦ ἡ περίφραση γὰς θάλαμος δὲν ἀναφέρεται στὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς, δηλ. στὴ ζωή, ἀλλὰ εἶναι μιὰ εἰκόνα πού χρησιμοποιοεῖται γιὰ τὸν κάτω κόσμο. Ἐξᾶλλου, ὅλα τὰ παραδείγ-

ματα, πού επικαλεῖται ὁ Παττίχης γιὰ νὰ δείξει τὴν ἀλήθεια τῆς ἀποψῆς του, εἶναι φανερό πὼς μιλοῦν ὄχι γιὰ τὴ ζωὴ, ἀλλὰ γιὰ τὸ θάνατο (Εὐρ. *Ἡρ. Μαιν.* 807, *Ἰκέτ.* 1022, *Αἰσχ. Πέρσ.* 624 κ.ἄ.). «Ὡστε φαίνεται πὺδ σωστὴ ἡ διόρθωση τοῦ *ἔλαπον* σὲ *ἔλαχον*, τὴν ὁποία ὑποστήριξε ὁ Pflugk.

Στ. 1162: Δὲ φαίνεται σωστὴ ἡ ἐπιστροφή στὴν πρόταση φλογμὸς τοῦ Stephanus, γιὰτὶ στὸ στίχο αὐτὸ χρειάζεταιτι ἓνα ἐπίθετο - προσδιορισμὸς τοῦ φλόξ. «Ὁμως αὐτὴ τὴ συντακτικὴ ιδιότητα δέχεται ὁ Παττίχης, μὲ κάποια ἀσυνέπεια, στὴ μετάφρασή του «ἄγρια μαινεται φωτιά».

Στ. 1354: Θὰ ἦταν εὐφυῆς ἡ εἰσῆγγηση ἴπυρσευσας ἐνδον θαλάμους, ἀντὶ τοῦ παραδεδομένου ἐπύρωσας ἐν θαλάμοις (τὸ παράδειγμα ἀπὸ τὸν Ἄχιλ. Τάτιο 1.6.6 καὶ ταῦτά μοι τριῶν ἡμερῶν ἐπυρσεύετο μιλάει πολὺ εὐγλωττα γιὰ τοὺς ἐρωτικὸς πυρσοῦς), ἀν ἀπὸ τοὺς καρακάτω στίχους (1355 - 1357) μῆνιν δ' ἔσχες μεγάλας / ματρός, ὦ παῖ, θυσίας / οὐ σεβίζουσα θεᾶς, δὲν προέκυπτε, πὼς γίνεται λόγος γιὰ κάποια ἀσέβεια τῆς Ἑλένης.

Στ. 1374: Ἡ ἀποδοχὴ τοῦ δὴ τὰδ' ἤρπασεν τεύχη ἀντὶ τοῦ παραδεδομένου δῆτ' ἀνήρπασεν ἐν τύχη, ἔχει τὸ μειονέκτημα, ὅτι δημιουργεῖ ταυτολογία μὲ τὸν ἐπόμενον στίχο (1375): ἃ γὰρ καθήσεν ὄπλ' ἔμελλεν εἰς ἅλα τὸ χειρότερο εἶναι πὼς ὁ στίχος 1375 ἐπέχει τὴ θέση ἐξήγησης - διασάφησης τοῦ προηγούμενου στίχου, χωρὶς αὐτὸς ὁ προηγούμενος νὰ περιλαμβάνει μιὰ γενικότερη καὶ πὺδ ἀφηρημένη - ἀόριστη ἔννοια. Ἀκόμη, ἔχουμε τὴ γνώμη πὼς πρέπει νὰ κρατήσουμε ὅπωςδὴποτε τὴ λέξη τύχη (σὲ ὁποιαδήποτε πτώση), γιὰτὶ εἶναι πρόδηλο πὼς ἐδῶ πρόκειται γιὰ ἐκμετάλλευση τῆς κατάλληλης συντυχίας, τῆς εὐκαιρίας, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Μενέλαου.

Στ. 1472: Ἐπιτυχῆς φαίνεται ἡ διόρθωση ἴτέρμονι πὺδ εἰσάγει ὁ Παττίχης· θὰ ἦταν ὁμως, κατὰ τὴ γνώμη μας, σωστότερο νὰ κρατοῦσε τὶς γραφῆς τροχῶ καὶ δίσκου, στὸν ἴδιο στίχο, γιὰτὶ ἔτσι θὰ εἶχαμε τὴν ἔννοια: τὸν σκότωσε (τὸν Ἰάκινθο ὁ Φοῖβος) μὲ τὴ στρογγυλὴ πλάκα τοῦ δίσκου. Τὴ γενικὴ δίσκου εὐνοεῖ καὶ τὸ σχῆμα τῆς μετωνυμίας πὺδ τὸ συνηθίζει ὁ Εὐριπίδης πολὺ καὶ σ' αὐτὴν τὴν τραγωδία.

Στ. 1563-1564: Δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄρτιος νοηματικὰ ὁ στίχος

ἐς πρῶρον ἐμβαλεῖτε θῦμα τῶ νεκρῶ,

ὁ ὁποῖος δημιουργεῖται μετὰ τὸν ὀβελισμὸ τῆς φράσης φάσγανόν θ' ἄμα πρόχειρον ὄσει ὡς παρεπιγραφῆς, ὅπως ὑποστηρίζεται στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα. Γιὰτὶ ἡ λέξη θῦμα, πὺδ ἔχει τὸ ρόλο τοῦ κατηγορουμένου, προϋποθέτει κάποια ἐνέργεια ἡ ὁποία θὰ καταστήσει τὸν ταῦρο θῦμα (πβ. στ. 354 κ.ἑ. ξιφοκτόνον...δίωγμα...θῦμα τριζύγοις θεαῖσι). Κατὰ τὴ δικὴ μας ἀποψη τὸ κείμενο πρέπει νὰ διατηρηθεῖ ὅπως τὸ ἔχουν παραδώσει τὰ χειρόγραφα, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι θὰ ἐκκληφθεῖ τὸ φάσγανον ὡς ὑποκείμενο.

Στ. 1587: Τὸ ἄσυλον ἐκ γῆς τῶν χειρογράφων διορθώνεται σὲ ἄσυλον ἐς γῆν. Ἡ ἔννοια ὅμως τῆς λέξης ἄσυλον ἐδῶ εἶναι νὰ διαφυλάξουν οἱ κόρες τοῦ Νηρέα τὴν Ἑλένη ἄσυλον, δηλ. ἀγνή (πβ. ἄσυλος γάμων, στ. 61) κατὰ τὴ μεταφορά τῆς ἀπὸ τὴ χώρα τῆς Αἰγύπτου, καὶ ὄχι νὰ τὴν πᾶνε στὴ χώρα τῆς Ἑλλάδας πού θὰ τῆς παράσχει ἄσυλο¹. Ἐξἄλλου εἶναι περιττὸ τὸ ἐς γῆν (καὶ δικαιολογημένα δὲν μπόρεσε νὰ τὸ μεταφράσει ὁ Παττίχης), ὅταν ὁ Μελέαιος ἔχει ἤδη πεῖ ἐπ' ἀκτᾶς *Ναυπλίας* (στ. 1586)².

Γ' Μετάφραση

Δὲν ἀρνούμαστε πὼς ἡ μετάφραση τοῦ Παττίχη ἔχει μερικές ἀρετές. Ἦταν ὅμως ἀπὸ τὰ πράγματα ἐπιβεβλημένο, ὅπου ὁ μεταφραστὴς δὲν ἀκολούθησε τὴ σωστὴ γραφή, νὰ μὴν εἶναι ἐκεῖ σωστὴ ἢ ἀκριβὴς καὶ ἡ μετάφραση. Αὐτὸ εἶναι ἡ μὴ αἰτία πού συνετέλεσε στὸ νὰ προέλθουν μεταφραστικὲς ἀνακρίβειες καὶ παρεξηγήσεις τῆς ἐννοίας καὶ τοῦ νοήματος τοῦ ἀρχαίου κειμένου. Ὡστόσο, αὐτὸ δὲν εἶναι τόσο μεγάλο κακό, ὅσο τὸ γεγονός ὅτι μερικὰ χωρία μεταφράζονται λαθασμένα καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ κείμενο ἢ τίς γραφές πού ἔχει υἰοθετήσῃ ὁ συγγραφέας, ὥστε ἔτσι προκύπτει μιὰ σοβαρὴ ἀνακολουθία ἀνάμεσα στὸ κείμενο καὶ τὴ μετάφραση. Τὰ σημεῖα πού θὰ θίξουμε στὴ συνέχεια εἶναι διαλεγμένα ὡς ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα μέσα ἀπὸ πολλὰ τέτοιες μεταφραστικὲς ἀβλεψίες, χωρὶς νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ ἐκεῖνα πού, ἀπλῶς κατὰ τὴ γνώμη μας, θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουν μεταφραστεῖ ἢ ἀποδοθεῖ κατὰ διαφορετικὸ τρόπο.

1. Σημειώνουμε ὅτι κάποια ἀντίστοιχη σύνταξη ὑπάρχει στοὺς στίχους 525-527, ὅπου τὸ ἐπὶ γᾶς (στ. 525) εἶναι ἀντίστοιχο τοῦ ἐπ' ἀκτᾶς, καὶ τὸ Τρωάδος ἐκ γᾶς, εἶναι ἀντίστοιχο τοῦ ἐκ γῆς. Καὶ στίς δύο περιπτώσεις ὁ ποιητὴς θέλει νὰ δηλώσῃ ὅτι αὐτὸ πού λέγεται χαρακτηρῶς ὄλο τὸ ταξίδι ἀπὸ τὴ μιὰ χώρα ὡς τὴν ἄλλη, χωρὶς νὰ ἐξαιρεῖται οὔτε ἓνα σημεῖο καὶ οὔτε μιὰ στιγμή κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ. Σὲ τοῦτο τὸ στίχο (1587) δὲν κρίθηκε ἀπαραίτητο νὰ προσδιοριστεῖ ἡ γῆ μὲ τὴν πρόσθεση τῆς γενικῆς Αἰγύπτου (ὅπως ἐκεῖ (525) μὲ τὴ γενικὴ Τρωάδος), γιατί ἡ χώρα τὴν ὁποία σημαίνει ἡ γενικὴ γῆς ἐννοεῖται εὐκόλα.

2. Νομίζουμε πὼς δὲν εἶναι λιγότερο σοβαρὲς οἱ ἀβλεψίες πού παρατηροῦνται στὴν ἐργασία τοῦ τόνου τῶν λέξεων τοῦ κειμένου: στ. 73 ἢ μ' ἀπόλεσεν, στ. 100 *μηστήρ ποθ'* Ἑλένης, στ. 278 καὶ μ' ἀπαλλάξεν, στ. 757 ἢ τ' εὐβουλία, στ. 798 τί σοί μέτα;, στ. 896 *ἠπέρ τ' ἔμαινής*, στ. 1225 *ὅς ποτ' ἐστίν*, στ. 1316 *ἄ δ' ἔγχει*, στ. 1535 *λευκά θ' ἰστί'*, στ. 1572 *δ τ' οὐκέτ' ὦν λόγιοι*, στ. 1594 *νεῶς τ' ἄπο*, στ. 1605 *οἱ δ' ὤρθοντο*, στ. 150 (σχόλια) *ἄποικοι γὰρ εἰσιν*, στ. 214 (σχόλια) ἢ μ' ἔλαχε, στ. 222 (σχόλια) *οὐκτρός τις*, στ. 262 (σχόλια) *δν γ' ἐξαλείφει*, στ. 513 (σχόλια) *λόγος γὰρ ἐστ'*, στ. 616 (σχόλια) *ἰκανόν σοι*, στ. 673 (σχόλια) *ἀπαλά εἰσι καὶ χλωρά εἰσι*, στ. 698 (σχόλια) *τὰ λοιπά μου*, στ. 711 (σχόλια) *πολλὰς γ' ὁ δαίμων*, στ. 749 (σχόλια) *ὅς ἦδη τὰ τ' ἐόντα τὰ τ' ἐσόμενα πρὸ τ' ἐόντα* (1), στ. 793 (σχόλια) ἢ μ' ἐγείνατο, στ. 830 (σχόλια) *γυνὴ τ' ἔφυσ*.

Στ. 12. Τὸ *ώραίων γάμων* μεταφράζεται «στοῦ γάμου τὴν ὁμορφὴν τὴν ὥρα», γιατί ὁ συγγραφέας παρασύρεται, προφανῶς, ἀπὸ τὴ σημασίαν τῆς λέξεως «ὥρα» στὴ νέα ἑλληνική.

Στ. 31. Τὸ *μεμφθεῖσα ὄχι* «ἀπὸ ντροπῆς τῆς», ἀλλὰ «ἀπὸ τὸ κακὸ τῆς, ἐπειδὴ εἶχε χολωθεῖ».

Στ. 41. Τὸ *γνωτόν τε θεῖη τὸν κράτιστον Ἑλλάδος* δὲν σημαίνει «καὶ στὴν Ἑλλάδα γνωστὸ νὰ κάνει τὸν πιὸ γενναῖο ἄντρα», ἀλλὰ «νὰ κάνει γνωστὸ τὸν πιὸ γενναῖο ἄντρα τῆς Ἑλλάδας».

Στ. 58-59: *γρόντος ὡς ἐς Ἴλιον οὐκ ἦλθον*. Τὸ *γρόντος* δὲν ἀναφέρεται στὸ Ἑρμού (στ. 58), ἀλλὰ, ὡς γενικὴ ἀπόλυτος, στὸ *ἀνδρῖ*. Δηλ. ἡ ἔννοια εἶναι ὅτι τὸ νὰ γνωρίσει ὁ Μενέλαος πῶς ἡ Ἑλένη δὲν πῆγε στὴν Τροία εἶναι ἡ μόνη πρῦπῳθεση γιὰ νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ Ἑλένη.

Στ. 69. Ἐνῶ στὸ κείμενό του δέχεται τὴ γραφὴ *Πλούτου* (ποῦ σημαίνει τὸ θεὸ Πλούτο) μεταφράζει «τοῦ Πλούτωνα».

Στ. 93: *Τὸ γὰρ τοι πρῶγμα συμφορὰν ἔχει*: «γιατὶ μεγάλο κακὸ εἶναι ἡ ἐξορία». Ἡ λέξη *συμφορὰ* ἐδῶ σημαίνει «φόνος». Πέρα ἀπὸ τὶς ἀνάλογες χρήσεις αὐτῆς τῆς λέξεως σὲ χωρία Τραγωιδιῶν καὶ ἀλλοῦ¹, αὐτὴ τὴν ἔννοια πιστοποιεῖ καὶ ἡ ἀπάντησις ποῦ δίνει ὁ Τεῦκρος στὸν ἐπόμενον στίχο (94) *Αἴας μ' ἀδελφὸς ὄλεσ' ἐν Τροίᾳ* θανάτων καὶ κυρίως ἡ διευκρίνησις ποῦ ζητεῖ ἡ Ἑλένη στὸν παρακάτω στίχο (95) *πῶς; οὐ τί που σῶ φασγάνῳ βίον στερεῖς; Ὁ στίχος γίνεται κατανοητὸς μόνο ὅταν συνδυαστεῖ μετὰ τὸ στίχο 93 καὶ συγκεκριμένα μετὰ τὴ λέξη *συμφορὰν* (=φόνος), γιατί μόνο τότε δικαιολογεῖται ἡ ἀνησυχία τῆς Ἑλένης μήπως ὁ Αἴας σκοτώθηκε ἀπὸ τὸ σπαθὶ τοῦ Τεῦκρου².*

Στ. 98: Πρέπει νὰ μεταφράσουμε: «Ἐχεις ἀκουστὰ γιὰ κάποιον Ἀχιλλέα» καὶ ὄχι «ἔχεις ἀκουστὰ γιὰ τὸν Ἀχιλλέα». Γιατὶ ὅταν ὁ Τεῦκρος ἀπευθύνει στὴν Ἑλένη τὴν ἐρώτησι: *τὸν Πηλέως τιν' οἶσθ' Ἀχιλλέα γόνον;* πιστεύει πῶς ἀπευθύνεται σὲ μιὰ Αἴγυπτία, ἡ ὁποία εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ μὴν ἔχει ἀκούσει τίποτε γιὰ τὸν Ἀχιλλέα. Αὐτὴ τὴ διαφορὰ στὸ νόημα δημιουργεῖ ἡ πρόσθεσις τῆς ἀόριστης ἀντωνυμίας *τινά*.

1. Π.χ. Ἡρόδ. 1, 35 *συμφορῇ ἐχόμενος καὶ οὐ καθαρὸς χεῖρας* στὴν πραγματικότητά αὐτὴ ἡ σημασία ποῦ δόθηκε στὴ λέξη εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀνάγκης γιὰ εὐφημισμὸ. Σημειώνουμε πῶς ἡ τραγικὴ γλῶσσα συνθίξει τέτοιους εὐφημισμοὺς καὶ πῶς ὁ Εὐριπίδης στὴν «Ἑλένη» καταφεύγει πολὺ συχνὰ στὶς εὐφημιστικὰς χρήσεις. Ἀναφέρουμε μερικῆς: στ. 196 κ.έ. *Ἰλίου κατασκαφαί / πῦρὶ μέλουσι δαίτω*, στ. 219 κ.έ. *δίδυμά τε Αἰῶς οὐκ εὐ / δαμονεῖ τέκεα φίλα* (γιὰ τὸ θάνατο τῶν Διοσκοῦρων), στ. 469 *τίν' αἰτίαν σχῶν ἥς ἐπηρῶμην ἐρό;* (τὸ *ἐπηρῶμην* (=καρποῦμαι, ἀπολαμβάνω) στὴ σημασία: τιμαρῶμαι, πληρώνω).

2. Ἡ λέξη *συμφορὰ* χρησιμοποιεῖται εὐφημιστικά, γιὰ νὰ δηλώσει καὶ ἄλλες — κακὰς καὶ ἀποτρόπαιες — ἔννοιες: στὸν Ἀνδοκίδη, 1, 85, σημαίνει «ἀτιμία», στὸν Ξενοφῶντα, Ἑλλην. 1, 1, 27 σημαίνει «ἐξορία», στὸν Ἰσοκράτη, 5, 58, χρησιμοποιεῖται μετὰ τὴ σημασία «καταδίκη», στὸν Πλάτωνα, *Νόμοι*, 934 B σημαίνει «ἠθικὸ ἀμάρτημα».

Στ. 106: Τὸ στοιχεῖο τῆς τραγικῆς εἰρωνείας, ἡ ὁποία σ' αὐτὴν τὴν τραγωδίᾳ ἔχει μιὰ ἰδιουτυπία (ὅτι δηλ. οἱ δύο ἥρωες τῆς τραγωδίας Μενέλαος καὶ Τεϋκρός θεωροῦν τὸν ἑαυτὸ τους νικητὴ καὶ πρωταίτιο τῆς καταστροφῆς τῆς Τροίας), ὑπαγορεύει νὰ μὴ θεωρήσουμε τὸ ξὺν ὡς πρόθεση πού ἀναφέρεται στὸ πέρσας (τιμῆση), ἀλλὰ μὲ ἐπιρρηματικὴ - προσθετικὴ σημασία¹, μὲ τὴν ἔννοια: «(ὄχι μόνο πῆγα στὴν Τροία) ἀλλὰ, ἀκόμη, εἶμαι ἐγὼ ἐκεῖνος πού τὴν κατάρκτησε». Ὡστε, ἡ μετάφραση «κι ἀφοῦ μὲ τοὺς ἄλλους τὴν κυρίεψα» στερεῖ ἀπὸ τὸ νόημα μιὰ σημαντικὴ τραγικὴ διάσταση πού ἐπιδιώκει ὁ συγγραφέας μὲ τὸ ξὺν γε...πέρσας.

Στ. 147: Τὸ ὅπῃ νεὸς στείλαιμ' ἂν οὔριον πτερόν κλπ. δὲν εἶναι σωστὸ νὰ μεταφραστεῖ «κατὰ πόσο ... μ' οὔριο ἄνεμο θὰ πλεύσω», ἀλλὰ «μὲ ποιά πορεία...» ἢ «μὲ ποιά κατεύθυνση...».

Στ. 154: Θὰ ἔχουμε ἀντιστροφή στὴ λογικὴ καὶ φυσικὴ τάξη τῆς ἐνεργείας πού δηλώνεται μὲ τὸ κυσὶν πεποιθώς, ὅταν δεχτοῦμε τὴ μετάφραση «μὲ τὰ πιστὰ λαγωνικά του», γιατί τὸ πεποιθώς σημαίνει πὼς ὁ Θεοκλύμενος ἀκολουθεῖ (ἄρα «πειθεται») τὰ σκυλιὰ του στὸ κυνήγι (ὅπως ἔτσι συμβαίνει πάντα μὲ κάθε κυνηγό), καὶ ὄχι πὼς τὰ σκυλιὰ ἀκολουθοῦν (εἶναι πιστὰ) τὸ ἀφεντικό τους. Ἐπισημαίνουμε καὶ πάλι, πὼς ὁ μεταφραστὴς παρασύρεται ἀπὸ τὴ νεοελληνικὴ φόρμουλα «πιστὰ σκυλιὰ» καὶ μεταφράζει ἀνάλογα.

Στ. 176 Δὲν καταλαβαίνουμε τὴν ἀπόδοση «ἀπὸ εὐγνωμοσύνη» τῆς λέξης χάριτας τοῦ κειμένου. Ἡ λέξη χάρις διατηρεῖ καὶ ἐδῶ μιὰ ἀπὸ τίς βασικὲς τῆς σημασίες, δηλ. σημαίνει «χάρισμα - ἀντιχάρισμα», γιατί: Ἡ Ἑλένη ζήτησε ἀπὸ τὴν Περσεφόνη «τραγοῦδια ἀπὸ αἷμα γιὰ νὰ συμφωνήσουν μὲ τοὺς θρήνους τῆς» καὶ τῆς ὑπόσχεται πὼς θὰ λάβει γιὰ ἀντιχάρισμα «ἕναν παιάνα συνοδευμένο ἀπὸ δάκρυα». Ἄν δημιουργεῖται ἀπὸ τοῦτο τὸ νόημα ἡ ἐντύπωση πὼς ἔχουμε ἐδῶ κάποια πεζόλογη καὶ ὑπολογιστικὴ διαπραγματεύση παροχῶν καὶ ἀντιπαροχῶν καὶ πὼς θυσιάζεται ἡ λυρικότητα καὶ ὁ αὐθορμητισμὸς στὸ συναίσθημα τῆς ἡρώιδας, παρατηροῦμε πὼς κάτι τέτοιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν προωδὸ (στ. 164-165), ὅπου ἡ Ἑλένη ἐμφανίζεται σὰν νὰ κάνει ἕνα προγραμματισμὸ στοὺς θρήνους τῆς. Καὶ ἐκεῖ πρέπει νὰ δώσουμε τὸ ἐξῆς νόημα: Τώρα πού κάνω ἀρχὴ τῶν μεγάλων θρήνων ἐξαιτίας τῶν μεγάλων συμφορῶν μου, μὲ ποῖο κλάμα θὰ συναγωνιστεῖ τὸ κλάμα μου; Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ ἐπισημαίνουμε πὼς μιὰ καινούργια μορφή «τραγικοῦ» ἀπὸ τίς πολλὰς πού ὑπάρχουν σ' αὐτὴ τὴν τραγωδίᾳ εἶναι καὶ ὁ αὐτοσαρκασμὸς τῆς ἡρώιδας γιὰ τὴν περιέργη ἐξέλιξη τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς τῆς².

1. Δὲ λείπουν ἀπὸ τὴ γλώσσα τῆς τραγωδίας τέτοιες χρήσεις τῆς πρόθεσης σὺν: Σοφ. Ἄντ. 85 σὺν δ' αὐτως ἐγὼ, Αἴας 960 ξὺν τε διπλοῖ βασιλεῖς, Εὐρ. Ἡρ. Μαιν. 785 σὺν τ' Ἀσσιπιδός. Βλ. Kühner - Gerth I, 526.

2. Ἐπισημαίνουμε σχετικὰ ὅτι ὁ αὐτοσαρκασμὸς σ' αὐτὸ τὸ δράμα ὑπηρετεῖται μὲ μιὰ ἑμφανὴ τάση γιὰ ρητορισμὸ, ἀνεξάρτητα ἂν αὐτὸ συμβαίνει σὲ διηγηματικὸ - διαλογικὸ μέρος

Στ. 179: Μὲ τὴ φράση *κνωανοειδὲς ἄμφ' ὕδωρ* δὲν μπορεῖ νὰ ἐννοηθεῖ «πλάι στὴ γαλανὴ τὴ θάλασσα», γιὰτὶ αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ συμβιβαστεῖ μὲ τὰ συνεχόμενα *ἑλικὰ τ' ἀνὰ χλόαν καὶ ἄμφι δόνακος ἔρρεσι*. Βέβαια τὸ θέμα αὐτό, ἂν δηλαδὴ πρόκειται γιὰ θάλασσα ἢ γιὰ ποτάμι, εἶναι ἓνα μεγάλο θέμα σχετικὰ μὲ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ τόπου ὅπου ἐκτυλίσσεται τὸ δράμα¹ καὶ πιστεύουμε πὼς ὁ Παττίχης μετέφρασε, ὅπως μετέφρασε, ἐπειδὴ συντάσσεται μὲ τὴν ἄποψη πὼς τὸ δράμα ἐκτυλίσσεται στὴ νῆσο Φάρο.

Στ. 183-190: Ἡ μετάφραση αὐτῶν τῶν στίχων ἔχει παραλείψει καὶ παρερμηνεῖς. Ἄν τολμούσαμε νὰ δώσουμε ἐμεῖς μιὰ μετάφραση, ἔχουμε τὴ γνώμη πὼς θὰ ἔπρεπε νὰ μεταφραστοῦν κάπως ἔτσι: *κι' ἀπὸ κεῖ ἄκουσα μιὰ κραυγὴ πού σου δημιουργεῖ πόνο, ἓνα βογγητό, μιὰ θρηνωδία πού δὲν τὴν συνοδεύει λύρα, ἀπὸ τὴν κυρὰ μου, καὶ κατάλαβα πὼς ξέσπασε σὲ στεναγμούς θρηνητικούς, ὅπως μιὰ Ναϊάδα νύμφη πού πάνω στὸ κυνηγητό της (ἀπὸ τὸν Πάνα) βγάζει γοεροὺς ἤχους καὶ στὸ βάθος μιᾶς πέτρινης σπηλιᾶς θρηνεῖ μὲ πάταγο γιὰ τὴν ἐρωτικὴ ἐπίθεση τοῦ Πάνα.* Ἐπισημαίνουμε δηλ. πὼς τὰ σφάλματα τοῦ Παττίχη εἶναι: α) ὅτι δὲν ἀντελήφθη πὼς στὴν περιγραφὴ αὐτῆ τῶν στίχων 184-191 παρακολουθοῦμε μιὰ μόνο πράξη στὴν ἐξελίξῃ της καὶ ἔχει δύο ἢ περισσότερες, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ μετάφραση. β) Τὸ *φυγάδα* δὲ σημαίνει «φεύγοντας στὰ ὄρη κλπ.», ἀλλὰ «πάνω στὴ φυγὴ της, μπροστὰ ἀπὸ τὴν καταδίωξη τοῦ Πάνα», ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ γιὰ τὸ λόγο ὅτι αὐτὴ ἡ Ναϊὰς κατοικεῖ στὰ βουνά. γ) Ἡ λέξη *γάμους* σημαίνει τὴν «ἐρωτικὴ πράξη» καὶ ἔχει «γάμο». Ἐξἄλλου, ὁ Πάνας εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὴ μυθολογία γιὰ τὶς ἐρωτικὲς ἐπιθέσεις του κατὰ τῶν Νυμφῶν.

Στ. 227-229: Ἀντιρρήσεις διατυπώνουμε καὶ γιὰ τὴ μετάφραση «καὶ σὺ δὲ θὰ χαρεῖς πιά τὸ πατρικὸ σου σπίτι καὶ τὸ ναὸ τῆς Χαλκιοικῆς Ἀθηνᾶς». Τὸ ρῆμα *ὀλβιεῖς* ἐδῶ ἀναφέρεται καὶ στὸ *Χαλκιοικον*, μὲ τὴν ἀρχικὴ του σημασία (=ὀλβιον καλῶ· πβ. τὸ νεοελλ. *μακαρίζω*), καὶ στὸ *πάτρια μέλαθρα*, μὲ τὴ μεταφορικὴ του σημασία (=καθιστῶ τινα ὀλβιον). Ὡστε στὴ μετάφραση σωστὸ θὰ ἦταν νὰ ἀποδώσουμε ὡς ἐξῆς τὴ φράση: «ἀδὲ θὰ δώσεις πιά εὐτυχία στὸ πατρικὸ σου σπίτι, οὔτε θὰ μακαρίσεις (θὰ προσφωνήσεις ὀλβία) τὴ Χαλκιοικὴ Ἀθηνᾶ». Μὲ τὴν εὐκαιρία σημειώνουμε ὅτι τέτοιες λεκτικὲς οἰκονομίες στὸν Εὐριπίδην (δηλ. νὰ καλύπτονται μὲ μιὰ λέξη — μὲ τὴν κυριολεκτικὴ καὶ τὴ μεταφορικὴ τῆς σημασίας — δύο ἢ περισσότερα νοήματα) εἶναι συνηθισμένες καὶ ὁ μεταφραστὴς θὰ πρέπει νὰ ἀποδίδει μὲ τὴ μετάφρασή του ὅλη τὴ νοηματικὴ ποικιλία, πού καλύπτει ὁ τραγικὸς μὲ μιὰ μόνο λέξη.

ἢ σὲ λυρικό κομμάτι. Νομίζουμε πὼς καὶ ἐδῶ μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνει μιὰ τάση γιὰ ρητορισμὸ, ὅπως καὶ στὴν «προωδὸ» καὶ, ἰδίως, στὴ ρητορικὴ διαμαρτυρία τῆς Ἑλένης (στ. 255 κ.ε.), μετὰ τὰ ἄσχημα νέα πού τῆς ἔφερε ὁ Τεῦκρος.

1. Τὸ ζήτημα αὐτὸ τὸ ἔχει ξεκαθαρίσει ἤδη ὁ H. Dingelstad, *De Euripidis Helena*, Diss. Münster 1865, 48 (πβ. Kannicht II, 17).

Στ. 262-263: *εἶθ' ἔξαλειφθεῖσ' ὡς ἄγαλμ' αὔθις πάλιν / αἴσχιον εἶδος* 'λάμβανον ἀντὶ τοῦ καλοῦ. "Ὅτι πρέπει νὰ κρατήσουμε τὴ σημασία «ἄγαλμα» καὶ ὄχι «εἰκόνα» στὴ λέξη ἄγαλμ' καὶ νὰ μεταφράσουμε «νὰ 'παιρνα» τὸ ρῆμα ἔλαβον (διόρθ. τοῦ Murray) καὶ ὄχι «νὰ πάρω» ποὺ προτιμᾷ ὁ Παττίχης, θὰ τὸ συζητήσουμε καὶ πιὸ κάτω, ὅταν θὰ κρίνουμε τὰ σχόλια.

Στ. 271: ἡ μετάφραση «τοῦτο εἶναι κακὸ χειρότερο ἀπ' τὴν ἀλήθεια» εἶναι προσκολλημένη στὸ γράμμα τοῦ κειμένου, ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδώσει σωστά τὸ νόημα τοῦ ἀρχαίου λόγου, γιὰτὶ ἐκεῖ ἡ λέξη ἀλήθεια δὲ σημαίνει ἀπλῶς «ἀλήθεια», ἀλλὰ τὶς πραγματικὲς συμφορὲς τῆς Ἑλένης, δηλ. τὸ ὅτι βρίσκεται δούλη στὴν Αἴγυπτο. Ἐξἄλλου, δὲ φαίνεται νὰ λέει τίποτα ἡ παραπάνω μετάφραση, γιὰτὶ δὲν προϋποθέτει τὴ σύγκριση ποὺ κάνει ἡ ἡρωίδα ἀνάμεσα στὶς πραγματικὲς συμφορὲς (ἐξορία - δουλεία) καὶ στὶς πέρα ἀπ' αὐτὲς συμφορὲς (ὅτι σὰν νὰ μὴν τῆς ἔφταναν αὐτές, ἔχει βγάλει, ἀπὸ πάνω, καὶ κακὸ ὄνομα), τὶς ὁποῖες — τὶς τελευταῖες — βρῖσκει πολὺ χειρότερες ἀπὸ τὶς πρῶτες. Ἀκόμη, ἡ ἄχρωμη καὶ ἀόριστη μετάφραση αὐτοῦ τοῦ στίχου ἐξαφανίζει τὴ δυναμικὴ ἀντιπαράθεση τῆς ιδέας ὄνομα - πράγμα (ἢ δοκεῖν - εἶναι, ὄνομα - σῶμα), ποὺ ἡ διαλεκτικὴ τους σχέση κατευθύνει ὅλη τὴν τραγικὴ λειτουργία αὐτοῦ τοῦ δράματος.

Στ. 281: Ἀποροῦμε πῶς ἀποδίδεται παθητικὴ σημασία στὴ λέξη ἀδικον: *ἀδίκως μὲν, ἀλλὰ τᾶδικον τοῦτ' ἔστ' ἐμόν*, ἀφοῦ φαίνεται καθαρὰ πῶς ἐκεῖνη ποὺ ἔχει ἀδικηθεῖ (ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ τῆς Ἑλένης) εἶναι ἡ Λήδα καὶ ἐκεῖνη ποὺ ἀδίκησε εἶναι ἡ Ἑλένη. Πέρα ἀπ' αὐτό, ἡ μετάφραση τοῦ παραπάνω στίχου («μὰ θῦμα τῆς ἀδικίας εἶμαι 'γὼ ἢ ἴδια») στερεῖ καὶ πάλι ἀπὸ τὸ χωρίο ἓνα ἀπὸ τὰ κυριότερα μοτίβα ποὺ κινεῖ τὴν τραγικὴ δράση αὐτῆς τῆς τραγωδίας, δηλ. τὸ ὅτι ἡ Ἑλένη εἶναι ἀναίτιος μὲν ἀλλὰ παναίτιος, ἀφοῦ, εἴτε τὸ ἤθελε εἴτε ὄχι, προσφέρθηκε στοὺς θεοὺς γιὰ νὰ στηρίξουν πάνω στὴν ὑπαρξή της καὶ τὴν ὁμορφιά της (τὸ κάλλος δυστυχὲς εἶναι ἡ τρίτη κυρίαρχη ιδέα αὐτῆς τῆς τραγωδίας) τὰ ἐγωιστικὰ τους σχέδια. «Ὡστε ἡ σωστὴ μετάφραση θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἡ: «ἄδικα βέβαια, ἀλλὰ, ὅπως καὶ νὰ τὸ κάνουμε, αὐτὴ ἡ ἀδικία ξεκινάει ἀπὸ μένα».

Στ. 286: *τοῖς πράγμασιν τέθηγκα, τοῖς δ' ἔργοισιν οὐ*: Καὶ ἐδῶ ἔχουμε τὴν ἀντίθεση *πράγμα - ἔργον* ποὺ τηρεῖται συστηματικὰ (ἔστω καὶ μὲ ἄλλες λέξεις ἢ ἐκφράσεις) ἀνάμεσα στὶς περιστάσεις, ποὺ ἐξαιτίας τους χάνεται ἡ Ἑλένη, καὶ στὶς δικές της πράξεις, γιὰ τὶς ὁποῖες εἶναι ἡ ἴδια ὑπεύθυνη. Γιατὶ οἱ λέξεις *πράξις - πράττω* στὴν πραγματικότητα δὲ σημαίνουν ἐνέργεια, ἀλλὰ κατάστασις¹, μιὰ ἔννοια ποὺ φαίνεται καθαρὰ στὴν ἀντίθεση τῶν ρημάτων

1. Αὐτὸ φαίνεται καλῶτερα ἀπὸ τὶς φράσεις ποὺ σχηματίζονται μὲ τὸ ρῆμα *πράττω*: *εὖ πράττω* = εὐτυχῶ, *κακῶς πράττω* = δυστυχῶ. Πολὺ καλὰ μᾶς διαφωτίζει γι' αὐτὴ τὴ

πραττω - ποιῶ. Σωστό λοιπόν θὰ ἦταν νὰ μεταφράσουμε «χάνομαι ἀπὸ τὶς περιστάσεις καὶ ὄχι ἀπὸ τὶς δικές μου πράξεις», καὶ ὄχι «εἶμαι χαμένη, ὄχι ἀπὸ τὶς ἀμαρτίες μου, μὰ γιὰ τὰ λόγια π' ἀκούω».

Στ. 297: Ἡ λέξη *σῶμα* μέσα στὴ φράση καὶ τὸ *σῶμ'* ἐστὶ πικρὸν εὐκολα μᾶς πάει στὴν ἔννοια «μισεῖ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ της» ἢ στὴν ἀνάλογη «καὶ τὸ σῶμα του (τοῦ Θεοκλύμενου) εἶναι πικρό», ὅταν δὲ λάβουμε ὑπόψη μας πὼς τὸ *σῶμα* ἐδῶ ἀντιπροσωπεύει κάθε ἡδονὴ ποὺ ἀναφέρεται στὸ σῶμα, δηλαδή τὶς σωματικὲς - ὕλικές ἀπολαύσεις. Ὅτι αὐτὴ τὴν τελευταία σημασία γιὰ τὴ λέξη *σῶμα* πρέπει νὰ προτιμήσουμε ἐδῶ, μᾶς διδάσκει τὸ ὅτι ἡ Ἑλένη διαμαρτύρεται, ὄχι γιὰτὶ κακοπερνᾷ στὴν Αἴγυπτο¹, ἀλλὰ γιὰτὶ εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ ὑφίσταται τὴ στέρηση τῆς ἐλευθερίας της καὶ τὴν ἀνάγκη νὰ ὑποχωρήσει σ' ἓνα γάμο μὲ τὸ Θεοκλύμενο. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε, πὼς καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ ποιητὴς ἐνδιαφέρεται νὰ ὑπογραμμίσει τὴ διαφορὰ Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων, ἢ ὅποια συνίσταται καὶ στὴ διαφοροτικὴ στάση τοὺς μπροστὰ στὰ ὕλικά καὶ πνευματικὰ ἀγαθὰ.

Στ. 326: *Τί βλέπεις πρόσω;* Ἡ παρατήρηση τῶν γυναικῶν τοῦ χοροῦ στὴν Ἑλένη δὲν εἶναι «ποιά ἢ ἀνάγκη νὰ θέλεις περισσότερα», ἀλλὰ «γιατί πάει τὸ μυαλό σου μακριά;». Φοβούμαστε δηλ. ὅτι ὁ συγγραφέας δὲν ἐκτιμᾷ τὴ σημασία «περιμένω, προσδοκῶ» ποὺ ἔχει τὸ ρῆμα *βλέπω*, καὶ δὲν ἀντιλαμβάνεται τὴν εἰδικὴ ἔννοια «τὶ περιμένεις ἀπὸ τοὺς ἔξω, τοὺς μακριὰ ἀπὸ δῶ, ἀφοῦ ὑπάρχει μέσα στὸ ἀνάκτορο ἢ γυναίκα ἀπ' ὅπου μπορεῖς νὰ μάθεις τὴν ἀλήθεια», ποὺ ἔχει τὸ σχετικὸ χωρίο. Αὐτὸ τὸ νόημα δικαιολογεῖ ὅλη ἢ παραπάνω ἀνησυχία τῆς Ἑλένης, γιὰ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ εἶπε ἀλήθεια ὁ Τεῦκρος (καί, ἄρα, νὰ εἶναι νεκρὸς ὁ Μενέλαος), ὅταν συνδυαστεῖ μὲ τὴ νηφάλια κρίση τοῦ χοροῦ (παραπάνω στ. 306-307: *Ἑλένη, τὸν ἐλθόνθ'*, ὅστις ἐστὶν ὁ ξένος, / μὴ πάντ' ἀληθῆ δοξάσῃς εἰρηκέναι) καὶ μὲ τὴν προθυμία τῆς ἡρώιδας (καὶ μάλιστα μὲ τὴν ἀνυπομονησία της²) νὰ πάει γρήγορα μέσα στὸ ἀνάκτορο, γιὰ νὰ ρωτήσῃ τὴ Θεονόη (παρακ. στ. 330 κ.έ. *Φίλοι λόγους ἐδεξάμαν' / βᾶτε βᾶτε δ' ἐς δόμους*).

Στ. 354-356: Μερικὲς παραλείψεις ἢ ἀπλουστεύσεις διαπιστώνουμε καὶ

σημασία τοῦ ρήματος μιὰ πρόταση ἀπὸ τὴν «Ἑλένη», στ. 718 κ.έ.: *νῦν δ' ἔχει αὐτόματα πρῶξας τὰγάθ' εὐτυχέστατα*.

1. Δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀρνηθεῖ ὅτι ἡ Ἑλένη στὴν Αἴγυπτο εἶχε ὅλα τὰ ἀγαθὰ. Αὐτὸ τὸ ἐγγυᾶται καὶ ὁ πλοῦτος τοῦ ἀνακτόρου (στ. 69) καὶ ἀφήνει νὰ τὸ υποθέσουμε ἢ ἐπιμονη προσπάθεια τοῦ Θεοκλύμενου νὰ τὴν κάνει γυναίκα του (τὸ ρῆμα *θηρᾷ*, στ. 63, σημαίνει καὶ ὅτι ὁ Θεοκλύμενος προσφέρει τὰ πάντα στὴν Ἑλένη).

2. Τὴν ἀνυπομονησία τῆς ἡρώιδας ἀπεικονίζει ἡ χρῆση τοῦ ἐμφατικοῦ ἀορίστου *ἐδεξάμαν* ἀντὶ γιὰ τὸν ἐνεστώτα (ὁ ἀόριστος σημαίνει ἀκριβῶς: τὶς προτάσεις σας τὶς δέχτηκα κιόλας) καὶ ἡ ἐπαναδίπλωση τῆς προστακτικῆς *βᾶτε* (στ. 331: *βᾶτε βᾶτε*). Βλ. Kühner - Gerth I, 163 κ.έ.

στη μετάφραση αὐτῶν τῶν στίχων: «ἢ τὸ ξίφος μου βαθεῖα στὸ σῶμα μου θὰ χῶσω. Κι ἀπ' τὸ φονικὸ τοῦτο κτύπημα στὸ λαιμὸ μου, ἄφθονο τὸ αἷμα θ' ἀναβρῦση», ὅπου νομίζουμε πῶς λείπει ἡ σπαρακτικὴ ἀγωνία τοῦ θανάτου ἀπὸ αὐτοκτονία, τὴν ὁποία ἀποδίδουν οἱ λέξεις αὐτο- και ἀμιλλαν. Ἔχουμε τὴ γνώμη πῶς θὰ εἶμαστε πιὸ κοντὰ στὶς αἰσθητικὲς κυρίως ἀπαιτήσεις τοῦ ἀρχαίου κειμένου (τοῦ ὧμοῦ ρεαλισμοῦ), ἀν μεταφράζουμε: «ἢ θὰ τρυπήσω μὲ τὸ ξίφος ἓνα φονικὸ κτύπημα στὸ λαιμὸ μου, γιὰ νὰ τὸν σφάζω καὶ νὰ τὸν βουτήξω στὸ αἷμα, βαθεῖα θὰ τὸ φτάσω μέσα στὸ κρέας χαροπαλεύοντας ἀπὸ τὸ ἴδιο μου τὸ χέρι».

Στ. 358: Ἐνῶ στὸ κείμενο ἀκολουθεῖ τὴ γραφὴ αἰδαῖς, στὴ μετάφραση φαίνεται νὰ ἀκολουθεῖ τὴ γραφὴ Ἰδαίαις (τῶν Badham καὶ Murray), γιὰτι διαβάζουμε: «ποῦ στὰ βοσκοτόπια τῆς Ἰδης τὴ φλογέρα του παίζει».

Στ. 397: Τὸ ρῆμα πάρα (πάρεστι) καὶ τὸ ἀπαρέμφατο ἀριθμῆσαι αὐτοῦ τοῦ στίχου ἐννοοῦνται καὶ ὡς ρηματικὴ ἔννοια, στὴν ὁποία συνάπτεται καὶ τὸ πεφηνότας τοῦ ἐπομένου στίχου, ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τὴ μετάφραση «ὅπως κι' ἐκείνους ποὺ χαροῦμενοι ἀπ' τὴ θάλασσα γλυτῶσαν». Παρατηροῦμε ὅμως ὅτι τὰ δύο μέλη συνάπτονται μεταξὺ τους ὄχι συνδετικὰ ἢ προσθετικὰ, ἀλλὰ ἀντιθετικὰ, ἔτσι ποῦ νὰ εἶναι δύσκολο νὰ δώσουμε τὴν ἔννοια «ἀπαριθμήσω» στὸ ρῆμα ἀριθμῆσαι. Ἡ ἀντιθετικὴ αὐτὴ σχέση δικαιολογεῖται καὶ τὸ νόημα βρῖσκει τὴ λογικὴ του, ὅταν αὐτὸ τὸ ἀριθμῆσαι τὸ ἐνόησουμε ὡς «λογαριάσω - θεωρήσω» καὶ τὰ οὐκέτ' ὄντας καὶ πεφηνότας τὰ θεωρήσουμε κατηγορούμενα στὰ τοὺς μὲν καὶ τοὺς δὲ ἀντιστοιχῶς. Σωστὴ, λοιπόν, θὰ ἦταν ἡ μετάφραση: «καὶ ἄλλους μὲν μπορῶ νὰ τοὺς θεωρήσω νεκροὺς, ἐνῶ ἄλλους νὰ τοὺς θεωρήσω σωσμένους ἀπ' τὴ θάλασσα».

Στ. 415: Καὶ πάλι ὁ Παττίχης παρασύρεται ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ σημασία ποὺ ἔχουν πάρει οἱ ἀρχαῖες λέξεις σήμερα καὶ γι' αὐτὸ μεταφράζει μὲ τὴ σημασία «ὄχλος» τὴν ἀρχαία λέξη ὄχλος, καὶ δὲν παίρνει ὑπόψη του πῶς ἡ λέξη εἶχε τὴ σημασία «βάρος» «ἐνόχληση». Ἔτσι ἡ φράση ὄχλον γὰρ ἐσπεσεῖν ἠσχυρόμην ὡστ' ἰστορησαι μεταφράζεται «γιατὶ ντράπηκα ν' ἀνακατευθῶ μὲ τὸ λαὸ καὶ νὰ ρωτήσω» καὶ ὄχι «ντράπηκα (ἀπέφυγα) νὰ γίνω βάρος (ἐνοχλητικὸς) καὶ νὰ τοὺς ρωτήσω...», ὅπως θὰ ἦταν τὸ σωστό.

Στ. 456: Ὅπως ὅποτε ἔχει παρανοηθεῖ ἡ φράση πρὸς τίν' οἰκτρὸς εἶ, καὶ μεταφράζεται «γιατὶ τόσο πολὺ λυπᾶσαι;». Πρὶν συζητήσουμε ὀτιδῆποτε ἄλλο, παρατηροῦμε πῶς τὸ οἰκτρὸς σημαίνει πάντα αὐτὸν ποὺ δημιουργεῖ, προξενεῖ οἶκτο (ὅπως ἀπαιτεῖ ἡ παραγωγικὴ κατάληξη -ρὸς) καὶ ποτὲ αὐτὸν ποὺ λυπᾶται. Ἡ σωστὴ μετάφραση εἶναι: α) «σὲ ποιὸν νομίζεις πῶς θὰ προκαλέσεις οἶκτο;», ἢ β) «γιὰ ποιὸ πράγμα νομίζεις πῶς θὰ σὲ λυπηθῶ;». Αὐτὸ ἔξαρτᾶται ἀπὸ τὴ δίσσημη σημασία, μὲ τὴν ὁποία ὁ ποιητὴς φροντίζει νὰ φορτί-

σει τὰ λόγια τῆς γριᾶς, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τοὺς δύο στίχους, ποὺ ἀκολουθοῦν. Γιατὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίφραση τῆς καθημερινότητος ποὺ ἔχει αὐτὴ ἡ φράση, ὅταν τὴν ἐκλάβουμε μὲ τὴν πρώτη σημασία (ὅπως δηλ. τὴν ἐνοοῦσε ἡ Γραία), ὁ ποιητὴς μᾶς δίνει, καὶ πάλι, τὸ μέτρο τῆς σκληρότητας καὶ τῆς ἀφιλοξενίας τῶν βαρβάρων, ἐνῶ ὅταν τὴν ἐκλάβουμε μὲ τὴ δεύτερη σημασία (ὅπως τὴν κατὰ λαβὴ ὁ Μενέλαος), ἔχουμε τὴν ἀπογοήτευση καὶ τὴν ἀπομυθοποίηση τοῦ Τρωικοῦ ἥρωα, δηλ. τὴν ἀντιπολεμικὴ κριτικὴ ποὺ ἀσκει ὁ ποιητὴς μ' αὐτὴ τὴν τραγωδία.

Στ. 525: Παρόλο ποὺ ὁ στίχος αὐτὸς δὲν ἔχει ἀκόμη ἀποκατασταθεῖ, ἡ μετάφραση «ἀπὸ τότε π' ἄφησε τὴν Τροία, ὁ δύστυχος, δίχως φίλους, μὲ τὰ κουπιὰ σέρνει τὰ πόδια του ἀπὸ τόπο σὲ τόπο», δὲν ικανοποιεῖ καθόλου, καὶ ἐξαιτίας τῆς ἀντιφατικῆς ἔκφρασης («μὲ τὰ κουπιὰ σέρνει τὰ πόδια του»), ἀλλὰ καὶ ἐξαιτίας τοῦ ὅτι δὲν ἐκτιμᾶται καθόλου ἡ εἰδικὴ σημασία ποὺ ἔχει τὸ ρῆμα *χρίμπτομαι* (=ξύνω, ἐγγίζω), δηλ. ἡ ἔννοια τῆς ἀπόπειρας - προσπάθειας (=προσπαθώντας νὰ πατήσει μὲ τὸ πόδι του). Γιατὶ ὅλα τὰ βάσανα ὁ Μενέλαος τὰ ὑπέστη στὴ θάλασσα, καὶ μάλιστα τὶς μεγαλύτερες ἀπογοητεύσεις τὶς δοκίμασε ὅταν προσπαθοῦσε νὰ ἀποβιβαστεῖ κάπου καὶ δὲν τὸ κατόρθωνε¹. "Ὡστε θὰ πρέπει καὶ ἐδῶ νὰ μεταφράσουμε «προσπαθώντας νὰ πατήσει τὸ πόδι του σὲ διάφορα σημεῖα τῆς ξηρᾶς (ἕντας) πάνω στὸ πλοῖο του ποὺ ἐπιστρέφει ἀπὸ τὴν Τροία».

Στ. 578: 'Ενῶ δέχεται στὸ κείμενο *τίς οὖν σοφός*, μεταφράζει «ποιὸς γνωρίζει καλύτερα ἀπὸ σένα;», δηλ. ἀκολουθεῖ τὴ σωστὴ γραφὴ *τίς δὲ σοῦ σοφώτερος*;

Στ. 629: Εἶναι λάθος νὰ μεταφράσουμε «ὔστερα ἀπὸ τόσους γύρους τοῦ φωτοδότη ἡλίου» τὴ φράση *ἐν μακρᾷ φλογὶ φασφόρω*. Πρῶτα - πρῶτα, δὲν προσφέρει τίποτα ἡ φράση *ἐν χρόνῳ μακρῷ* (Σοφ. Φιλ. 235, Ἀντ. 422, Οἰδ. Κολ. 88), ποὺ ὁ συγγραφέας ἀπικαλεῖται, γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὴ χρονικὴ σημασία τῆς πρόθεσης *ἐν*+δοτ., γιατί ἐκεῖ ὑπάρχει τὸ οὐσιαστικὸ *χρόνω*. Ὑστερα, αὐτὴ ἡ μετάφραση στερεῖ τὸ χωρίο ἀπὸ τὸ ἰδιαιτέρο κλίμα τῆς χαρᾶς, ποὺ εἶναι ἀπαραίτητο κατὰ τὴ στιγμὴ τῆς ἀναγνώρισης. Ἄν θὰ ἦταν ἀπαραίτητο νὰ ὑποθέσουμε, πὼς στὴ φράση αὐτὴ ὑπολανθάνει καὶ ἡ ἔννοια τοῦ χρόνου, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ὁποῖου ἡ Ἑλένη περιμένε τὸ Μενέλαο², καὶ τότε πάλι δὲ θὰ

1. Βλ. στ. 404 κ.έ.

*Λιβύης τ' ἐρήμονος ἀξένους τ' ἐπιδρομῶς
πέπλευκα πάσας· χῶταν ἐγγυὸς ὃ πάτρας,
πάλιν μ' ἀπωθεῖ πνεῦμα, κοῦποιτ' οὐριον
εἰσῆλθε λαίφος ὄστε μ' ἐς πάτραν μολεῖν.*

2. Δὲν πρέπει νὰ μᾶς παρασύρει ἡ ἀναφορὰ (στ. 625 κ.έ.) ὁ μὲν *χρόνος* /παλαιός, ἡ δὲ *τέρψις* ἀγτίως πάρα, γιατί ἐκεῖ ὁ ποιητὴς ἀναφέρει τὸ χρόνο, γιὰ νὰ ὑπογραμμίσει ἀντι-

ἐπρεπε νὰ παραβλέψουμε τὸ ἔντονο αἰσθημα τῆς χαρᾶς ποὺ χαρακτηρίζει αὐτὸ τὸ στίχο. Εἶναι ἀνάγκη δηλαδὴ νὰ μεταφράσουμε: «μέσα σὲ μιὰ χαρούμενη καὶ ὀλόλαμπρη μέρα».

Στ. 641 κ.έ.: ἐκ δόμων δὲ νοσφίσας σ' ἔμοῦ / πρὸς ἄλλαν ἐλαύνει / θεὸς συμφορὰν τᾶσδε κρείσσω. Τὸ λάθος καὶ ἐδῶ εἶναι ὅτι ὁ μεταφραστὴς ἐνοεῖ τὴ λέξη συμφορὰ μὲ τὴ σημασία «συμφορὰ» καὶ ὄχι μὲ τὴ σημασία «τύχη», ὅπως εἶναι τὸ σωστό. Ἔτσι εἶναι ἀτυχῆς ἡ μετάφραση «κάποιος θεὸς ὅμως σὲ χώρισε ἀπὸ μένα, ἀπ' τὸ σπίτι μας, καὶ σὲ συμφορὰ πιὸ μεγάλη ἀπὸ τούτη σ' ὀδήγησε», γιὰτὶ δημιουργεῖ πολλές ἀντιφάσεις καὶ ἀπιθανότητες: Πρῶτα - πρῶτα, ἡ κατάσταση στὴν ὁποία βρίσκονται τώρα ἡ Ἑλένη καὶ ὁ Μενέλαος δὲν εἶναι «συμφορὰ», ἀλλὰ εὐτυχία. Ὑστερα, δὲν μπορούμε νὰ καταλάβουμε ποιά εἶναι «τούτη» ἡ συμφορὰ, ἀπὸ τὴν ὁποία εἶναι μεγαλύτερη ἡ συμφορὰ, ποὺ συνίσταται στὸ ὅτι «κάποιος θεὸς σὲ χώρισε ἀπὸ μένα». Ὅλες αὐτὲς οἱ παρανοήσεις θὰ εἶχαν ἀποφευχθεῖ, ἂν: α) στὴ λέξη συμφορὰ δινόταν ἡ ἔννοια «τύχη», β) ἡ μετοχὴ νοσφίσας δὲ θεωροῦνταν χρονικὴ, ἀλλὰ ἐναντιωματικὴ (=ἐνῶ σὲ πῆρε μακριὰ μου), καὶ γ) ἡ ἀντωνυμία τᾶσδε δὲν ἀναφερόταν σὲ κάτι παρὸν, ἀλλὰ σὲ κάτι ποὺ ἔχει προηγηθεῖ. Ὅτι πρέπει νὰ μεταφράσουμε τὸ χωρίο: «κάποιος θεός, ἐνῶ ἀρχικὰ σὲ πῆρε μακριὰ ἀπὸ τὸ σπίτι μου, σὲ ὀδηγεῖ τώρα σὲ κάποια ἄλλη τύχη, καλύτερη ἀπὸ κείνη», μᾶς πείθει καὶ ἡ φράση ποὺ ἀκολουθεῖ ἀμέσως πιὸ κάτω: τὸ κακὸν δ' ἀγαθόν, ἡ ὁποία δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο, παρὰ ἡ ἐπανάληψη τοῦ παραπάνω χωρίου.

Στ. 775: Καὶ πάλι προξενεῖ ἐντύπωση ἡ μετάφραση «χρόνια πολλά, ἔξω τὰ δέκα στὴν Τροία. Στὴ θάλασσα δηλαδὴ πέρασα ἑπτὰ χρόνια», ποὺ εἶναι προῖον ἀπὸ κάποια σύμπτυξη τῶν δύο γραφῶν ἐνιαύσιον (τῶν χειρογράφων) καὶ ἐν ναυσίν ὦν (τοῦ Apelt), ἐνῶ στὸ κείμενο ἔχει διατηρηθεῖ ἡ γραφὴ τῶν χειρογράφων.

Στ. 792: ἡ μετάφραση «ναὶ· δὲ θάλεγα ὅμως τὸν ἑαυτὸ μου ζητιάνο!» τοῦ κειμένου: τοῦρον μὲν ἦν τοῦτ', ὄνομα δ' οὐκ εἶχεν τόδε, δὲν ἐπιτρέπει νὰ νοιώσουμε τὴν ἀντίθεση ὄνομα - ἔργον, ποὺ εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς βασικότερες

θετικὰ τὴν παρούσα χαρὰ. Ὅτι ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιαφέρει τὸν ποιητὴ ἐδῶ (στ. 629) δὲν εἶναι ὁ χρόνος, ἀλλὰ τὸ ἰσχυρὸ συναίσθημα τῆς χαρᾶς, προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ στίχο 114 πολλὰς σελήνας, δέκα διελοῦσας ἔτη, ὅπου ἡ λέξη σελήνη ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ ὑποβάλει τὴν αἰσθησὴ τῆς λύπης καὶ τῆς ἀνίας, μέσα στὴν ὁποία ἔζησε ὁ Μενέλαος ὅλα τὰ χρόνια ποὺ διαρκούσε ἡ πολιορκία τῆς Τροίας.

1. Στὴν τραγωδία ἔχουμε καὶ παραδείγματα ὅπου ἡ ἀντωνυμία ὅδε ἀναφέρεται σὲ προηγούμενα (κατὰ τὸ πρότυπο τῶν Ἰώνων συγγραφέων) καὶ ὄχι σὲ παρόντα ἢ μέλλοντα πράγματα: Αἰσχ. Πρωμ. Δεσμ. 672, Σοφ. Τραχ. 23, Εὐρ. Βία. 287 κ.ά. Βλ. H. Wittekind, Sermo Sophocleus, quatenus cum scriptoribus Jonicis congruat, differat ab Atticis. Diss. Gissens., Budingae 1895, 46 κ.έ.

ιδέες αὐτῆς τῆς τραγωδίας. Καλὸ λοιπὸν εἶναι νὰ μεταφράσουμε: «Αὐτὴ τῆ δουλειᾷ ἔκανα, μόνον ποὺ δὲν εἶχα αὐτὸ τὸ ὄνομα» (ὁ Μενέλαος εἶχε συστηθεῖ στὴ θυρωρὸ ὄχι ὡς ζητιάνος, ἀλλὰ ὡς στρατηγός). Γιατὶ ἔτσι ἡ σκέψη μας πάει ἀμέσως (ὅπως τὸ ἐπιδιώκει ὁ ποιητῆς) στὴν Ἑλένη, ἡ ὁποία εἶχε τὸ ὄνομα τῆς ἄπιστης, ἐνῶ στὴν πραγματικότητά δὲν ἔκανε τίποτα ποὺ νὰ δικαιολογεῖ αὐτὸ τὸ ὄνομα¹.

Στ. 793: "Ὅπως στὸ στίχο 190 Πανὸς ἀναβοᾷ γάμους ἡ λέξη γάμος σημαίνει τὴν ἀπόπειρα γιὰ γάμο (συγκεκριμένα: γιὰ τὴν ἐρωτικὴν πράξη), ἔτσι καὶ ἐδῶ ἡ λέξη αὐτὴ κρατᾷ μόνον τὴν ἀποπειρατικὴ τῆς σημασία καὶ σημαίνει: τὴν προσπάθεια νὰ τὴν παντρευτεῖ (ὁ Θεοκλύμενος). Ἄν δὲν φροντίσουμε νὰ ὑπογραμμίσουμε αὐτὴ τὴ σημασία τῆς λέξης γάμος, θὰ μείνει χωρὶς νόημα καὶ θὰ εἶναι ἀδικαιολόγητη ἡ ἀπάντηση τοῦ Μενέλαου στὸν ἐπόμενον στίχο: εἰ δὲ λέκτρα διέφυγες τάδ' οὐκ ἔχω. Γιατὶ εἶναι φανερὸ πῶς ἡ ἀποπειρατικὴ ἔννοια τῆς λέξης γάμος εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ νὰ σταθεῖ τὸ λέκτρα διέφυγες. Κοντὰ σ' αὐτὸ πρέπει νὰ ἐκτιμήσουμε πῶς ἕνα ἀπὸ τὰ βασικότερα συστατικὰ τῆς δομῆς αὐτοῦ τοῦ δράματος εἶναι ἡ ἐπίμονη προσπάθεια νὰ κατακτήσουν² ὁ Μενέλαος ἀπὸ τῆ μιὰ μεριά μιὰ Ἑλένη ψεύτικη, ἕνα εἶδωλον, καὶ ὁ Θεοκλύμενος, ἀπὸ τὴν ἄλλη, μιὰ Ἑλένη πιστὴ στὸν ἄντρα τῆς καὶ ἀνυποχώρητη μπροστὰ στὶς παρακλήσεις καὶ τὶς πιέσεις τοῦ Αἰγύπτιου βασιλιᾶ. Αὐτὸ τὸ στοιχεῖο, ὅσο καὶ ἂν φαίνεται λεπτομερειακὸ, εἶναι πολὺ σημαντικό καὶ ἀπαραίτητο γιὰ τὴ σωστὴ καὶ οὐσιαστικὴ κατανόηση τῆς διαχῆς αὐτοῦ τοῦ δράματος.

Στ. 895: Ἡ παρεξήγηση τῆς ἐννοίας τῆς λέξης θᾶκον τοῦ στίχου: καὶ προσκαθίζω θᾶκον οὐκ εὐδαίμονα ὀδήγησε στὴ λανθασμένη μετάφραση «καὶ μπρὸς στὸ κάθισμα τοῦτο, ἡ δὴστυχη, θερμὰ παρακαλῶ σε». Ἡ λέξη θᾶκος στὸ δράμα (ὅπως καὶ ἡ λέξη ἔδρα), ὅταν ἐξαρτᾶται ἀπὸ ῥήματα ποὺ ἔχουν τὴν ἔννοια τοῦ προσκαθίζω, σημαίνει ἐνέργεια καὶ ὄχι πράγμα καὶ κατέχει συντακτικὰ τὴ θέση τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀντικειμένου. Σωστὸ λοιπὸν θὰ ἦταν νὰ μεταφράσουμε «καὶ γονατίζω μπροστὰ σου ἔτσι, ὄχι ἀπὸ καλὸ μου».

Στ. 897: Τῆ φράση ἐπ' ἀκμῆς εἰμι κατθανόντ' ἰδεῖν εἶναι καλῦτερο νὰ τὴν μεταφράσουμε «διατρέχω τὸν κίνδυνον νὰ τὸν δῶ νεκρὸ» καὶ ὄχι «βλέπω ποὺ τὸν χάνω».

1. Πβ. στ. 53 κ.έ. ἡ δὲ πάντα τλάσ' ἐγὼ κατάρατός εἰμι καὶ δοκῶ προδοῦσ' ἐμὸν πόσιν, στ. 286 τοῖς πράγμασιν τέθηκα, τοῖς δ' ἐργοῖσιν σὲ, στ. 588 τοῦνομα γένουι' ἂν πολλὰ λαοῦ, τὸ σῶμα δ' σὲ, κ.έ.

2. Εἶναι χαρακτηριστικὴ σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ἡ χρῆση τῶν ρημάτων θηρῶ καὶ σπεύδω (δηλ. ρημάτων ποὺ ἔχουν κατ' ἐξοχὴν τὴν ἔννοια τῆς ἀπόπειρας), π.χ. στ. 50 κ.έ. στρατεύμ' ἀθροίσας τὰς ἐμὰς ἀναρπαγὰς θηρῶ (Μεν.), στ. 62 παῖς ὁ τοῦ τεθνηκότος θηρῶ γαμῆν με (Θεοκλ.), στ. 718 σπεύδων δ' ὄτ' ἔσπευδ' οὐδὲν εἶχε (Μεν.) κ.έ.

Στ. 936: *κεί μὲν θανῶν ὄδ' ἐν πυρᾷ κατεσφάγη*: φοβούμαστε πῶς ἡ μετάφραση «γιατί ἂν ὁ Μενέλαος πέθαινε στὴ φωτιά πάνω τοῦ πολέμου» εἶναι ἀποτέλεσμα κακῆς ἐκτίμησης τῆς μεταφορικῆς ἐννοίας πού ἔχει ὁ στίχος, δηλ. τῆς ἐννοίας: «κι ἂν πέθαινε ὡς θύμα (τοῦ πολέμου)» καὶ ὄχι ἀποτέλεσμα τῆς ποιητικῆς ἀδείας, ἡ ὁποία θὰ ἐπέτρεπε ἕναν ἀναχρονισμό σὰν τὸν παραπάνω κατὰ τὴ μεταφορικὴ ἔκφραση¹.

Στ. 1089: Ἡ λέξη *ὄνυχα* τοῦ κειμένου δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀποδοθεῖ («μὲ τὰ χέρια»), γιατί ὀδηγεῖ σὲ ἀνακρίβεια καί, κυρίως, ἀφαιρεῖ τὴ δυναμικότητα καὶ τὸ ρεαλισμὸ πού θὰ περιεῖχε ἡ φράση «μὲ τὰ νύχια». Ἐξάλλου, μὲ τὴ μετάφραση «μὲ τὰ χέρια» φαίνεται πῶς δὲ δίνεται ἡ ἀπαιτούμενη ἴ προσοχὴ στὴ φράση *ὄνυχα φόνιον ἐμβάλῳ*, πού εἶχε καταστήσει *terminus technicus* σὲ παρόμοιες τελετουργικὲς ἐνέργειες.

Στ. 1225: Καὶ πάλι φαίνεται περίεργη ἡ μετάφραση «ὄπου καὶ νὰ ἴναι» τῆς φράσης τοῦ κειμένου *ὄς (sic) ποτ' ἐστίν*. Προφανῶς ὁ συγγραφέας ἀκολουθεῖ στὴ μετάφραση γραφῆ διαφοροτικῆ ἀπὸ ἐκείνη πού ἔχει υἱοθετήσῃ στὸ κείμενό του (τὴ γραφῆ *οὗ ποτ' ἐστίν* τοῦ Seidler, ἢ *ὄπου ποτ' ἐστίν* τοῦ Kirchhoff). «Ὅσο γιὰ τὸ «τὸν ἔχω κλείσει στὴν καρδιά μου», μὲ τὸ ὁποῖο μεταφράζει τὸ *ἐνθάδ' ὄν*, ἔχουμε νὰ παρατηρήσουμε, πῶς ἡ πραγματικὴ ἐννοία τοῦ κειμένου εἶναι «κι ἂς βρῖσκεται ἐκεῖ (στὸν Ἄδη)». Γιατὶ εἶναι δύσκολο νὰ υποθέσουμε πῶς δείχνοντας ἡ Ἐλένη τὸ μέρος τῆς καρδιάς θὰ ἔλεγε *ἐνθάδ' ὄν*². Μπορεῖ βέβαια νὰ ἔχουμε σ' αὐτὴν τὴν τραγωδία πολλές περιπτώσεις, ὅπου τὸ νόημα συμπληρώνεται ἢ ἐνισχύεται ἀπὸ κάποιο νεῦμα ἢ κάποια ἄλλη κίνηση (τῶν χειρῶν ἢ τῆς κεφαλῆς), ὅμως αὐτὸ συμβαίνει σὲ συγκεκριμένα χωρία, ὅπου ὑπάρχει μόνολογος. Καὶ ἂν ἀκόμα θελήσουμε νὰ δεχτοῦμε πῶς καὶ ἐδῶ ἡ Ἐλένη συνοδεύει τὸ *ἐνθάδ' ὄν* μὲ κάποια κίνηση, θὰ πρέπει νὰ υποθέσουμε πῶς δείχνει κατὰ τὴ μεριά τῆς θάλασσας καὶ τοῦ Μενέλαου³ ἢ πρὸς τὰ κάτω καὶ κατὰ τὴ μεριά τοῦ Μενέλαου, ὥστε νὰ πετύχει νὰ ἀποκαλύψει στοὺς θεατὲς τὴ δίσσημη ἐννοία τοῦ *ἐνθάδε*, ὅτι δηλ. ὁ Μενέλαος τάχα εἶναι στὸν Ἄδη (γιὰ τὸ Θεοκλύμενο) καὶ συνάμα ὅτι εἶναι παρών, ὅπως συμβαίνει στὴν πραγματικότητα.

Στ. 1512: *ἄναξ, κάκιστά σ' ἐν δόμοις εὐρήκαμεν*: τὸ *κάκιστα* δὲν μπορεῖ νὰ σημαίνει ποτὲ «γιὰ τὸ καλὸ μου δέν», ὅπως δίνεται στὴ μετάφραση, ἀλλὰ

1. Εἶναι εὐλογο ἡ λέξη *πῦρ* νὰ μὴ χρησιμοποιεῖται μεταφορικὰ γιὰ τὴ μάχη ἢ γιὰ τὸν πόλεμο, γιατί, ἀπλούστατα, δὲν ὑπῆρχαν πυροβόλα ὅπλα (!).

2. Ἡ λέξη *καρδία* ὡς κέντρο τοῦ ἐρωτικοῦ αἰσθηματος — καὶ τῆς ἀγάπης γενικὰ — ἀπαντᾷ μόνο σὲ κείμενα μὲ ἀνάλογο περιεχόμενο (π.χ. Σαπφῶ 2.6 D., Θεοκρ. 29.4) καὶ εἶναι δύσκολο νὰ φανταστοῦμε μιὰ τέτοια χρῆση σὲ τραγωδία.

3. Θὰ πρέπει δηλ. νὰ υποθέσουμε πῶς εἶχε γίνει ἡ σκηνοθετικὴ πρόβλεψη, πού θὰ τοποθετοῦσε τὸ Μενέλαο κατὰ τὴ μεριά τῆς θάλασσας, ὥστε ἡ θάλασσα καὶ ὁ Μενέλαος νὰ βρίσκονται στὴν ἴδια κατεύθυνση.

γενικά «για καλό δέν» ή, έστω, «για καλό σου δέν». Γιατί αυτό που θα αναγγείλει ο Άγγελος στο Θεοκλύμενο είναι μιá άγγελία άσχημη όχι για τον Άγγελο, αλλά για τον ίδιο το βασιλιά. Ο συγγραφέας μετέφρασε έτσι με τη σκέψη ότι ο Άγγελιαφόρος και ύποτακτικός του βασιλιά είπε «για το καλό μου», επειδή «φοβείται μήπως τιμωρηθεί από τον Θεοκλύμενον». Άν και αυτό το νόημα είναι δικαιολογημένο σε τέτοιες άγγελίες, ή ύπαρξη του σ(ε) στο κείμενο μάλλον αποκλείει αυτή την έκδοχή, γιατί, άπ' ό,τι φαίνεται, το σ' άνήκει «άπό κοινοϋ» και στο κάκιστα και στο εύρηκαμεν. Τέτοιες «άπό κοινοϋ» συντάξεις είναι συνηθισμένες στον Εϋριπίδη και μάλιστα στην τραγωδία *Ελένη*, όπως: στ. 82 *σύγγνωθι δ' ήμιν τοις λελεγμένοις, γίναι*, όπου το ήμιν είναι και αντίκειμενο του *σύγγνωθι* και ποιητικό αίτιο στο *λελεγμένοις*, στ. 96 *οικείον αυτόν ώλεσ' άλμ' επί ξίφος*, όπου το *οικείον* άνήκει και στο *άλμα* και στο *ξίφος*, και κυρίως, στ. 503: *κλειών το Τροίας πύρ έγώ θ' δς ήγά νιν*, όπου το κατηγορούμενο *κλειών* άνήκει «άπό κοινοϋ» και στο *πύρ* και στο *έγώ* (Μενέλαος), κι άς μη συμφωνεί το γένος του με το γένος τής δεύτερης λέξης.

Στ. 1548-1549: *Ές ναϋν έχώρουν Μενέλεω ποντίσματα / φέροντες*: Δέν είναι σωστή η μετάφραση «τις θαλασσινές κρατῶντας προσφορές, με το Μενέλαο μπήκαν στο καράβι», γιατί το *ές ναϋν έχώρουν* σημαίνει «τράβηξαν για το καράβι» και το *Μενέλεω* «πρός τιμήν του Μενέλαου».

Στ. 1550 - 1551: *άφήνεται άμετάφραστη ή πρόταση τῶν έπεσβατῶν ώς πλήθος είη*.

Στ. 1564: Ένώ στο κείμενο διατηρείται ή γραφή *ώσει τῶν κωδίκων*, στη μετάφραση ύπάρχει ο Ένεστώς «γυμνώνει», δηλαδή ή μετάφραση γίνεται σύμφωνα με τη γραφή *ώθει* που είσηγήθηκε ο Bothe.

Δ' Σχόλια

Τά σχόλια και οι έρμηνευτικές, γενικότερα, παρατηρήσεις που ακολουθούν το κείμενο και τη μετάφραση είναι πολλά και προϋποθέτουν μιá μακρόχρονη συλλογή και έτοιμασία. Όστόσο, πολλά άπ' αυτά δέν είναι άπαραίτητα και δε συμβάλλουν καθόλου στο να διαφωτιστεί το κείμενο, σε πάρα πολλές περιπτώσεις, μάλιστα, είναι άδούλευτα και άνοργάνωτα, ώστε να δίνουν την εντύπωση ότι έχουν σωρευτεί για να εντυπωσιάσουν με τον όγκο τους, χωρίς να ύποστοϋν προηγουμένως τη διαδικασία τής φιλολογικής διεργασίας και τής έπιλογής. Το σοβαρότερο μειονέκτημα είναι ότι τά σχόλια είναι κατάφορτα με παραθέματα από άλλους συγγραφείς (ή από τον ίδιο τον ποιητή), ώστε να μην μπορεί να διακρίνει κανείς τη σκοπιμότητα για την όποία παρατέθηκαν και τη συμβολή τους στην έρμηνεία και την καλύτερη κατανόηση του κειμένου τής τραγωδίας. Φοβούμαστε πως ή σπουδή του συγγραφέα να συγ-

κεντρώσει όσο τὸ δυνατόν περισσότερο ὕλικό τοῦ ἀφαίρεσε τὴ δυνατότητα νὰ τὸ ἀφομοιώσει, νὰ τὸ ἀξιολογήσει, νὰ τὸ κατατάξει καὶ νὰ ἐκτιμήσει τὴ λειτουργικότητα τοῦ καθενὸς στοιχείου μέσα στὴ διαδικασία τῆς ἐρμηνείας τοῦ κεμιένου.

Ἄλλη ἀδυναμία τῆς ἐρμηνείας εἶναι τὸ ὅτι δὲ δόθηκε ἡ ἀπαιτούμενη προσοχὴ στὸν προσδιορισμὸ τῶν ὀργανικῶν μερῶν τῆς τραγωδίας καὶ δὲν ἀναλύθηκε ἱκανοποιητικὰ ἡ σκηνηκὴ τους οἰκονομία, ποῦ παρουσιάζει ἕνα ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα, τὰ διάφορα ὀργανικὰ μέρη τοῦ δράματος νὰ μὴ διακρίνονται σαφῶς τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο καὶ νὰ μὴν προσδιορίζεται ἡ λειτουργία τους μέσα στὸ γενικότερο δραματικὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς τραγωδίας.

Πρὶν προχωρήσουμε στὶς παρατηρήσεις μας κατὰ στίχο, σημειώνουμε τὴν ἔλλειψη κάποιας εἰσαγωγικῆς κρίσης σχετικὰ μὲ τὸν πρόλογο τῆς τραγωδίας. Αὐτὴν τὴν κρίση τὴ θεωροῦμε ἀπαραίτητη, γιὰτὶ στὴν «Ελένη» ὑπάρχει διπλὸς πρόλογος (α' μέρος, στ. 1-67, «δι' ἀπαγγελίας», β' μέρος, στ. 68-163 «διὰ μιμήσεως δρώντων») καὶ ἡ ὀργανικότητα ἢ σκοπιμότητα τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ προλόγου ἔχει ἀμφισβητηθεῖ ἀπὸ μερικοὺς μελετητὲς αὐτῆς τῆς τραγωδίας.

Στ. 1: Ἔχουμε τὴ γνώμη πὼς δὲν πρέπει νὰ ἀμφιβάλλουμε ὅτι ἡ σκηνη τοῦ ἔργου τοποθετεῖται στὴ χώρα τῆς Αἰγύπτου καὶ ὄχι στὴ νῆσο Φάρο. Τὸ σοβαρότερο λάθος ποῦ κάνει ἐδῶ ὁ Παττίχης εἶναι ὅτι θέλει νὰ δώσει στὴν ἀντωνυμία αἶδε (τὴ θεωρεῖ σοβαρὸ ἔμπόδιο στὸ νὰ ἀποδεχτοῦμε τὴ Φάρο ὡς τὸν τόπο ὅπου ἐξελίσσεται ἡ ὑπόθεση) τὴ σημασία τοῦ «ἐκεῖνος» καὶ ἐπικαλεῖται ὡς μαρτυρία τὸ στίχο 100 τῆς «Ελένης» (θανὸν δδ' ὄλων ἔριν ἔθηκε συμμάχους) καὶ τὸ στίχο 540 τῆς «Ἠλέκτρας» τοῦ Σοφοκλῆ. Γιατὶ καὶ στὰ δύο αὐτὰ παραδείγματα ἡ ἀντωνυμία δδε ἀναφέρεται σὲ πρόσωπα ποῦ ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὴ σκηνὴ καὶ ὄχι σὲ πράγματα· αὐτὸ εἶναι μιὰ λεπτομέρεια ποῦ χαρακτηρίζει ἰδιαίτερα τὴ γλώσσα τοῦ δράματος¹.

Στ. 12: Ἔχουν συγκεντρωθεῖ πολλὰ ἀντίστοιχα χωρία ἀπὸ διαφόρους συγγραφεῖς, μὲ βάση τὰ ὅποια συζητοῦνται οἱ δύο γραφές, ὠραίων καὶ ὠραίαν. Ὁ τρόπος ὁμοῦ μὲ τὸν ὅποιο παρουσιάζονται καὶ ἀξιολογοῦνται δὲ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ κρίνουμε, ποιά ἀπὸ τίς δύο γραφές φαίνεται προτιμότερη.

Στ. 17-20: Ἀντίθετα μὲ τὸ ἀντίστοιχο εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο, ἐδῶ φαίνεται ἰκανοποιητικὴ ἡ ἀνάπτυξη τοῦ θέματος τῆς καταγωγῆς τῆς «Ελένης».

1. Ἄριστοφ. *Εἰρ.* 390 *τήνδε μὴ λαβεῖν* (ἡ ἀπόουσα προσωποποιημένη Εἰρήνη), *Βάτρ.* 1484 κ.έ. ὅδε γὰρ εὐ φρονεῖν δοκήσας πάλιν ἄπεισω (ὁ Αἰσχύλος). Αὐτὴ τὴν ἰδιότυπη συντακτικὴ θέση τῆς ἀντωνυμίας ὅδε στὴ γλώσσα τῶν τραγικῶν πραγματεύονται οἱ: H. Hunger, *Eine spieltechnische Beobachtung im Texte des Euripides, Herakliden 793, und der szenische Gebrauch von ὅδε*, *WS* 65, 1950-51, 28 κ.έ., καὶ J. A. Newiger, *Retraaktionen zu Aristophanes' 'Frieden'*, *RhM* 108, 1965, 297.

Στ. 20-21: στή φράση *ὑπ' αἰετοῦ δίωγμα φεύγων* δὲν πρέπει νὰ ἔχουμε τμήση (*ὑποφεύγων*), γιατί ἡ πρῶτη ἐπέθεσις ὑπὸ μὲ τῆ γενικῆ αἰετοῦ σχηματίζει τὸ ποιητικὸ αἷτιο τοῦ οὐσιαστικοῦ *δίωγμα*. Παρόμοιες χρήσεις, δηλαδὴ νὰ ἐξαρτᾶται ἓνα ποιητικὸ αἷτιο ἀπὸ ὄνομα καὶ ἔχι ἀπὸ ῥῆμα, ὅπως εἶναι ὁ κανόνας, ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλους συγγραφεῖς. Θὰ μπορούσαμε πάλι νὰ συνάψουμε τὴν ἐμπρόθετη γενικὴ *ὑπ' αἰετοῦ* στὸ ῥῆμα *φεύγων*, ἡ διάθεσις τοῦ ὁποῦ (=*διωκόμενος*) θὰ μπορούσε νὰ δικαιολογήσει μιὰ ἐμπρόθετη γενικὴ τοῦ ποιητικοῦ αἵτιου. Ἡ φράση *ὑποφεύγων κύνας* (*Ἡλέκ.* 1342), τὴν ὁποία ὁ συγγραφέας ἐπικαλεῖται ὡς ἐνισχυτικὸ τῆς ἀποψῆς του, δὲν μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει ὡς ἱκανοποιητικὴ μαρτυρία, ἐπειδὴ τὰ συγγενῆ νοηματικὰ ῥήματα *ὑποφεύγω* καὶ *ὑφίημι* - *ὑφίεμαι* χρησιμοποιοῦνται ὡς οἰκειὰ ῥήματα, γιὰ νὰ δηλώσουν, τὸ μὲν πρῶτο τὸ κρύψιμο τοῦ λαγοῦ, γιὰ νὰ ἀποφύγει τὸν ἰχνηλάτη σκύλο (ἐδῶ ὁ Ὀρέστης τίς Ἐρινύες), ἐνῶ τὸ δεύτερο τὴν ἔννοια «*παραμονεύω* - *παραφυλάω*» (τὴν εἰκόνα τοῦ νὰ παραμονεύουν ὁ κυνηγὸς καὶ ὁ σκύλος τὸ θήραμα)· ὥστε φαίνεται λίγο δύσκολο νὰ ὑποθέσουμε ἐδῶ ἓνα σύνθετο ῥῆμα *ὑποφεύγω*, διότι, ἂν χρησιμοποιοῦται κάπου ἄλλου, ἐκεῖ συμβαίνει τὸ ῥῆμα αὐτὸ νὰ εἶναι τεχνικὸς ὅρος ἀπόλυτα οἰκειῶς στὴν παράστασι, τὴν ὁποία προορίζεται νὰ δηλώσει.

Στ. 21: ὁ ἀναγνώστης δὲν μπορεῖ νὰ καταλάβει πῶς ὁ Verrall, βασιζόμενος στὴ λέξη *δίωγμα* αὐτοῦ τοῦ στίχου, «πιστεύει ὅτι ἡ «Ἐλένη» πρὶν διδαχθῆ εἰς τὰς Διονυσιακὰς ἑορτὰς τοῦ 411 π.Χ., ἐδιδάχθη εἰς τὴν νῆσον τῆς Ἐλένης κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Θεσμοφορίων». Πέρα ἀπ' αὐτό, εἴμαστε ἀπόλυτα σίγουροι πῶς ἡ λέξη *δίωγμα* τοῦτου τοῦ στίχου ἔχει τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἔννοια μὲ τὴν ἴδια λέξη τοῦ στίχου 354: *ξυφοκτόνον δίωγμα*, ὥστε, παραθέτοντας τὴ λέξη τοῦ στίχου 354, νὰ φωτιστοῦμε γιὰ τὴ σημασίαν καὶ τὴ συντακτικὴ λειτουργία τῆς χρήσεως τῆς στὸ στίχο 21¹;

Στ. 23-33: Σὲ ὅλη αὐτὴ τὴν ἔκτασι ἔχουμε μιὰ ἀκριτὴ — καὶ πολλὰ φορὲς ἄσκοπη — συσώρευσις παραθεμάτων καὶ δὲ γίνεται καθόλου λόγος γιὰ τὸ πῶς ὁ Εὐριπίδης συνδυάζει τὴν «κρίσι» τοῦ Πάρη (ὅπως τὴν ἐγνώριζε ἀπὸ ἄλλους συγγραφεῖς) μὲ τὴν ὀρθολογικὴ ἀντίληψιν γι' αὐτὴν ποῦ παραδίδουν τὰ Κύπρια: ὅτι δηλαδὴ ἡ ἐπιθυμία τοῦ Δία νὰ ξαλαφρώσει τὴ γῆ ποῦ ὑπέφερε ἀπὸ τὸ βᾶρος τῶν ἀνθρώπων ἦταν ἡ αἰτία νὰ προκληθῆ ὁ Τρωικὸς πόλεμος².

Στ. 45 κ.ε.: Ἡ ὅλη ἐπιχειρηματολογία αὐτοῦ τοῦ μέρους ἀποβλέπει στὸ νὰ κατοχυρώσει τὴ γνησιότητα τοῦ παρενθετικοῦ—*οὐ γὰρ ἡμέλησέ μου Ζεὺς*—,

1. Προσωπικὰ ἀμφιβάλουμε γιὰ τὴ γνησιότητα τῆς παράδοσις στὴ λέξη *δίωγμα* τοῦ στίχου 354 καὶ, ἀκολούθως, γιὰ τὴν ταυτόσημην ἔννοιάν της μὲ τὴν ἔννοια τῆς λέξεως *δίωγμα* τοῦ στίχου 21.

2. Βλ. Kannicht II, 25 κ.ε.

και να αποδείξει άχρηστη τή διόρθωση του Ribbeck. Για τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἐπικαλεῖται ὁ Παττίχης τὴ μαρτυρία, ὅτι, ὅπως ἡ «Ἡρα, (καὶ ὁ Ζεὺς ἐθεωρεῖτο προστάτης τοῦ γάμου) καὶ ἀήδύνατο νὰ διατάξῃ τὸν Ἑρμῆν νὰ ὀδηγήσῃ τὴν Ἑλένην εἰς τὴν Αἴγυπτον». Ὅμως τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Δία δὲν εἶναι νὰ διασωθεῖ ὁ γάμος τῆς Ἑλένης· ὁ θεὸς συμβιβάστηκε μὲ τὴν παραμονὴ τῆς Ἑλένης στὴν Αἴγυπτο ἀπὸ λόγους προσωπικούς, διαφορετικούς ἀπὸ ἐκείνους πού ὀδήγησαν τὴν Ἡρα σ' αὐτὴ τὴν ἀπόφαση: ἤθελε νὰ γίνῃ πόλεμος, γιὰ νὰ καταστῆ γνωστός ὁ Ἀχιλλέας καί, ὅπως εἶπαμε, νὰ ξαλαφρώσῃ τὴ γῆ ἀπὸ τὸ βᾶρος τῶν ἀνθρώπων, ἐνῶ ἡ Ἡρα ἐπεζήτησε τὸν πόλεμο, γιὰ νὰ τιμωρήσῃ τὸν Πάρη. Ἐξάλλου, ἡ ἀναφορὰ τοῦ στίχου 964, ὅτι ὁ Ζεὺς ἔστειλε τὴν Ἑλένη στὴν Αἴγυπτο, ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ δοθεῖ ἔμφαση στὸ γεγονός καὶ νὰ ἐξασφαλίσῃ ὁ Μενέλαος τὴ συμπάθεια καὶ τὴ βοήθεια τοῦ νεκροῦ Πρωτέα. Στὴν κυριολεξία τὸ ρῆμα *ἐπεμπε* σημαίνει, πὼς ὁ Ζεὺς ἀπλῶς συνήνεσε γιὰ τὴ μεταφορὰ τῆς Ἑλένης στὴν Αἴγυπτο. Αὐτὸς ἀκριβῶς εἶναι ὁ λόγος πού δὲν ἀναφέρεται ὁ Ζεὺς στὴν ἀπόφασή (ἡ ἔκδοσή) τῆς τραγωδίας. Θὰ μπορούσαμε ἐδῶ νὰ σημειώσουμε πὼς τὸ γεγονός ὅτι ἀφήνεται ἀπὸ τὸν ποιητὴ στὴν Ἡρα ἢ πρωτοβουλία νὰ ἀποφασίσῃ γιὰ τὴν τύχη τῆς Ἑλένης (ἄς μὴν ξεχνοῦμε πὼς στὴ μεταστροφή τῶν διαθέσεων τῆς Ἡρας ὀφείλεται ἡ σωτηρία τῆς Ἑλένης καὶ τοῦ Μενέλαου)¹ ὑποδηλώνει, ἴσως τὴν καταγωγὴ αὐτοῦ τοῦ μοτίβου ἀπὸ κάποια παλαιότερη θρησκευολογικὴ κατάσταση, κατὰ τὴν ὁποία ἡ Ἡρα ἦταν θεότητα αὐτόνομη καὶ σὲ μερικὲς περιοχὲς ἀρχικότερη καὶ ἰσχυρότερη ἀπὸ τὸ Δία².

Στ. 58: Ὑποστηρίζεται ὡς ὑποκείμενο τῆς μετοχῆς *γνόντος* τὸ Ἑρμοῦ καὶ ὄχι τὸ Μενελάου, «διότι ὁ τελευταῖος δὲν ἐγνώριζεν ὅτι ἡ Ἑλένη εὕρισκετο εἰς τὴν Αἴγυπτον». Προφανῶς, γιὰ νὰ ὑποστηρίζεται κάτι τέτοιο, θεωρεῖται πὼς ἡ μετοχὴ *γνόντος* ἀπὸ ἀποψη χρονικοῦ ποιοῦ ἀφορᾷ τὸ παρελθόν. Ὅμως ἡ μετοχὴ τοῦ ἀορίστου (ὅπως ὅλες οἱ ἐγκλίσεις αὐτοῦ τοῦ χρόνου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὀριστικὴ) δὲ δεσμεύεται, ἐπειδὴ εἶναι μετοχὴ ἀορίστου, μὲ τὸ χρονικὸ ποῖον τοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιεῖται σὲ ὅποιαδήποτε χρονικὴ βαθμίδα³, ἐπομένως καὶ γιὰ τὸ μέλλον. Ἄρα, ἡ μετοχὴ μπορεῖ νὰ ἔχει ὡς ὑποκείμενο τὸ Μενελάου μὲ τὴν ἔννοια: ἀρκεῖ νὰ γνωρίσῃ ὁ Μενέλαος... Πέρα ἀπ' αὐτὴ τὴν τυπικὴ δυνατότητα, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσουμε ὡς ὑποκείμενο στὴ μετοχὴ *γνόντος* τὴ γενικὴ Μενελάου ὡς γενικὴ ἀπόλυτο, ὑπάρ-

1. Στ. 880-881 Ἡρα μὲν, ἢ σοι δυσμενῆς πάροιθεν ἦν, / νῦν ἔστιν εὖνους κὰς πάντων σῶσαι θέλει.

2. Βλ. K. Kerényi, Zeus und Hera, Urbild des Vaters, des Gattenjund der Frau, Leiden 1972, 5 κ.έ., 76 κ.έ., 93 κ.έ., καὶ A. B. Cook, Who was the Wife of Zeus?, CR 20, 1906, 365 κ.έ., 416 κ.έ.

3. Στὴν «Ἑλένη» βρίσκουμε τουλάχιστον ἓνα ἀκόμα παράδειγμα μὲ παρόμοια σύνταξη, στ. 1449 κ.έ. *μίαν δέ μοι χάριν δόντες τὸ λοιπὸν εὐτυχῆ με θήσετε* πβ. Ἰππόλ. 356 ἀπαλλαγθήσομαι βίον θανοῦσα. Βλ. καὶ Kühner - Gerth I, 185.

χουν και ούσιαστικοί λόγοι που επιβάλλουν αυτή τη συντακτική θέση. Ο κύριος λόγος για τον οποίο αργότερα θα εμπλακεί σε αδιέξοδο ή αναγνώριση της 'Ελένης από το Μενέλαο συνίσταται στο ότι ο Μενέλαος πιστεύει, πως ή 'Ελένη πήγε στην Τροία, απ' όπου την πήρε και τη μεταφέρει στην πατρίδα. Μόλις όμως παραμερίστηκε και η τελευταία αμφιβολία, πως εκείνη που πήγε στην Τροία δεν ήταν η πραγματική 'Ελένη, τότε προχώρησε και αναγνώρισε τη σύζυγό του. Αυτή ακριβώς η μελλοντική στιγμή προβλέπεται εδώ με τη μετοχή γνότος¹, ώστε να κρίνεται όχι μόνο δυνατό, αλλά και αναγκαίο να δεχτούμε ως υποκείμενο της μετοχής τη γενική Μενελάου.

Στ. 93: 'Η φράση τὸ γάρ τοι ἔχει συμπερασματική σημασία. 'Η 'Ελένη φτάνει στο συμπέρασμα, πως ή εκδίωξη του Τεύκρου από την πατρίδα του οφείλεται σε κάποιο φόνου που διέπραξε. "Όσον αφορά την έρμηνεία «είναι σοβαρό», που δίνεται στη φράση συμφορὰν ἔχει (με την έννοια: γι' αυτό εκδιώχθηκε ο Τεύκρος), θεωρούμε αρκετά ὅσα ἀναφέραμε παραπάνω (στο μέρος που κρίναμε τη μετάφραση).

Στ. 104: ὀθούνεκ' αὐτῷ γ' οὐ ξυνωλόμην ὁμοῦ: Τὸ νόημα τῆς φράσης οὐ ξυνωλόμην ὁμοῦ δὲν εἶναι ὅτι «μόνον ὁ θάνατος θὰ τὸν ἀπήλασσε (τὸν Τεῦκρο) ἀπὸ τὰ δεινὰ καὶ τὰς συνεπείας τοῦ θανάτου τοῦ ἀδελφοῦ του», ἀλλὰ ὅτι ὁ Τελαμών ἐδίωξε τὸν Τεῦκρο ἀπὸ τὸ σπίτι του, γιατί δὲν ἐμπόδισε τὸν Αἴαντα ἀπὸ τὸ νὰ αὐτοκτονήσει καὶ δὲν ἐκδικήθηκε τὸ θάνατο τοῦ ἀδελφοῦ του. Συναίμα ὁ Τεῦκρος ἔνοοε μ' αὐτὴ τὴ φράση, πὼς κι ἂν ἀκόμη ἦταν παρὼν καὶ προσπαθοῦσε νὰ ἀποτρέψει τὸν ἀδελφό του ἀπὸ τὴν αὐτοκτονία, ἐκεῖνος θὰ τὸν σκότωνε².

Στ. 136: Δὲν ἀναλύεται σωστὰ τὸ θέμα τῆς αὐτοκτονίας, γιατί δὲ γίνεται διάκριση στὸν τρόπο αὐτοκτονίας που ταίριαζε σὲ ἄνδρα καὶ στὸν τρόπο που ταίριαζε σὲ γυναίκα. 'Ακόμη δὲν ἐλήφθη ὑπόψη ἡ σχετικὴ μὲ αὐτὸ τὸ θέμα βιβλιογραφία³.

Στ. 164-166: Οἱ τρεῖς αὐτοὶ στίχοι ἀποτελοῦν τὴν «προωδὸν». Δυστυ-

1. Τὸ ρῆμα ἡσθόμην τοῦ στίχου 653 (μόλις διελθὼν ἡσθόμην τὰ τῆς θεοῦ) εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἀντίστοιχο ρῆμα τῆς σκηνης τῆς ἀναγνώρισης, με τὸ ὅποιο ἐκπληρώνεται ἡ προϋπόθεση (δηλαδή αἴρεται καὶ ἡ τελευταία ἐπιφύλαξη), τὴν ὁποία περιέχει ἡ μετοχὴ γνότος (ἐπισημαίνουμε πὼς ὑποκείμενο καὶ τοῦ ἡσθόμην εἶναι ὁ Μενέλαος).

2. Βλ. Σοφ. Αἴας 94 κ.έ.: ('Αθ.) ἐκεῖνό μοι φράσον, ἔβαντας ἔγχος εἰς πρὸς 'Αργείων στρατῷ; (Αἴ.) κόμπος πάρεσσι κοῦκ ἀπαρνοῦμαι τὸ μὴ (ἀπὸ ἐδῶ καὶ ἀπὸ ἄλλα μέρη τῆς τραγωδίας προκύπτει, πὼς ὁ Αἴας σκότωνε ὅτιδήποτε εὑρίσκει μπροστά του).

3. Π.χ. R. Hirzel, Der Selbstmord, Darmstadt 1966 (=1908), 21 κ.έ., 43 κ.έ.: σχετικὰ μὲ τὴν αὐτοθυσία στὴν τραγωδία τοῦ Εὐριπίδη μπορεῖ κανεὶς νὰ ἴδει στὴ μονογραφία τῆς J. Schmidt, Freiwilliger Opfertod bei Euripides, ein Beitrag zu seiner dramatischen Technik, Giessen, 1921.

χώς στα σχόλια αποφεύγεται κάθε σχετική μνεία και θεωρούνται αυτοί οι (δακτυλικοί) στίχοι μέρος του προλόγου. Έξαιτίας αυτού συμβαίνει ο άναγνώστης να βρίσκεται ξαφνικά σ' ένα δακτυλικό ρυθμό που δε θα μπορούσε να δικαιολογηθεί από τους μέχρι εκείνο το σημείο ιαμβικούς τρίμετρους στίχους, ούτε και από τον ιαμβικό και τροχαϊκό ρυθμό που ακολουθεί στο άμεσως επόμενο χορικό. Η παράλειψη αυτή έχει ως συνέπεια να μην πληροφορείται ο άναγνώστης τίποτε σχετικά με τη δραματική λειτουργία αυτού του οργανικού μέρους τής τραγωδίας.

Στ. 180 κ.έ.: Δεν αναλύεται η ιδιαίτερη δομή που έχει η πάροδος του χορού. Γιατί εδώ υπάρχει η πρωτοτυπία το χορικό άσμα να γίνεται δι' άμοιβαίων μεταξύ τής Έλένης και των γυναικών του χορού (ο χορός κατά την είσοδό του στην όρχήστρα βρέθηκε απέναντι στην Έλένη — που είναι έγκραστημένη πάνω στο μνήμα του Πρωτέα—και αναγκάζεται να απαντήσει στο θρήνο της). Δεν αναφέρεται άκόμη η σύνθεση του χορού (γυναίκες Σπαρτιάτισσες) και δεν εκτιμάται η σημασία τής α' άντιστροφής για τον προσδιορισμό του τόπου τής σκηνής του δράματος (χώρα τής Αιγύπτου).

Στ. 190: Ο χορός άκουσε τους θρήνους τής Έλένης από το ποτάμι όπου βρισκόταν και έτρεξε προς την πύλη του άνακτόρου. Εκεί άκριβώς συνάντησε την Έλένη, και όχι μέσα στο άνάκτορο. Αν αναφέρονται σ' αυτήν την άντιστροφή οι λέξεις *ανεβόασεν* (στ. 184), *πέτρινα γάλα* (στ. 189), που δίνουν την έντύπωση πώς ο θρήνος γίνεται μέσα σε έναν κλειστό χώρο, αυτό γίνεται για να δοθεί έμφαση στο θρήνο¹ και δε σημαίνει πώς αυτός προέρχεται από το έσωτερικό του άνακτόρου. Ωστε είναι σοβαρό σφάλμα να υποστηρίξουμε πώς ο χορός μπήκε μέσα στο άνάκτορο. Στο έσωτερικό του άνακτόρου θα εισέλθει ο χορός ύστερα, μαζί με την Έλένη (στ. 385), για να ρωτήσουν τη Θεονό σχετικά με την τύχη του Μενέλαου («μετάστασις» του χορού). Η παρομοίωση του θρήνου τής Έλένης δε γίνεται «με τον θρήνον κάποιας Ναϊάδος, η οποία θρηνεί τον άνδρα της τον Πάνα, όταν τον άφίνει εις τα όρη», γιατί δε δικαιολογείται μια όμοιότητα ανάμεσα στους δύο θρήνους. Η Έλένη αυτή τη φορά δεν κλαίει, γιατί άφησε τον άντρα της, αλλά, κατά την υπόθεση των γυναικών, σπαράζει έξαιτίας τής επίθεσης του Θεοκλύμενου ενάντιον της². Αυτή την επίθεση ο χορός την παρομοιάζει, πολύ δικαιολογημένα, με τις άνάλογες επίθεσεις που έκανε ο Πάν ενάντιον των Ναϊάδων.

1. Μπορεί αυτό να αντιπροσωπεύει την εικόνα των γυναικών του χορού, οι όποιες από εκεί πέρα που βρίσκονταν δεν ήταν σε θέση να προσδιορίσουν αν ο θρήνος προέρχεται από μέσα από το άνάκτορο ή από το χώρο μπροστά στην πύλη του.

2. Οι ίδιες θα είχαν παραστεί μάρτυρες των όγλήσεων και των επίθεσεων του Θεοκλύμενου προς την Έλένη, ώστε άπολύτως δικαιολογημένα υποθέτουν εδώ πώς, εκείνο που φοβούνταν κάθε φορά, έγινε αυτή τη στιγμή.

Στ. 252: Νομίζουμε πώς δέν είναι σωστή ή διαπίστωση, πώς «ό χορός αρχίζει νά συμπαθεί περισσότερο την 'Ελένην», έπειδή τή συμβουλεύει νά κάνει ύπομονή. Γιατί, πρώτα - πρώτα, αύτή ή συμβουλή είναι έντελώς τυπική σέ παρόμοιες καταστάσεις και θά ήταν δυνατόν νά την έδιναν στήν 'Ελένη και άνθρωποι πού θά έμεναν άδιάφοροι από τά πάθη της. 'Επιπλέον, ή συμπάθεια του χορού, έκτός από τó ότι είναι δεδομένη a priori, έχει έκφραστει νωρίτερα και με τή σπουδή και τήν άνησυχία τών γυναικών πού έτρεξαν νά ιδούν τί συμβαίνει, όταν άκουσαν τούς θρήνους τής ήρωίδας¹, καθώς και με τήν προσφώνηση τής 'Ελένης άπ' αύτές με τó επίθετο *πότνια* (στ. 225), πού σημαίνει *δ,τι και ή σημερινή προσφώνηση «κυρά μου» ή μάλλον «καλή μου».*

Στ. 256: Τó μοτίβο τής τερατογονίας πού ύπάρχει έδω έπρεπε νά αναλυθεί, γιατί είναι και αύτό ένα από τά πολλά άπίθανα πού έχουν συγκεντρωθεί σ' αύτήν τήν τραγωδία.

Στ. 262: Τó *άγαλμα* έδω δέν μπορεί νά σημαίνει *γραφή* (ζωγραφιά), αλλά *άγαλμα ζωγραφισμένο*: πβ. *άνδριάντα γράφοντας* του Πλάτωνα, *Πολ.* 420 C. 'Η 'Ελένη έδω δέν εύχεται νά είχε πεθάνει, αλλά νά έσβηνε ή όμορφιά της και νά γινόταν *άσχημη* όπως τά ξεθωριασμένα *άγάλματα*, γιατί αύτή ή όμορφιά (τό *κάλλος δυστυχές*) ήταν ή αίτία τών συμφορών της.

Στ. 297: 'Η λέξη *σώμα* ως έδρα τών σωματικών - ύλικών *άπολαύσεων* σημαίνει μεταφορικά και αύτές τics ύλικές *άπολαύσεις* (μπορεί βέβαια νά σημαίνει και τics σαρκικές *άπολαύσεις*, τics όποιες τής προσέφερε ό Θεοκλύμενος). Όμως ή γνώμη ότι ή 'Ελένη έμίσησε τόν έαυτό της και περισσότερο τó σώμα της είναι, νομίζουμε, *άπλοϊκή* και *χρειάζεται* πολλή φαντασία για νά φτάσουμε σ' αύτήν. Τó παράδειγμα από τόν Εύριπίδη (*άπόσπ.* 807) *πικρόν νέα γυναικι πρεσβύτης άνήρ*, πού παρατίθεται ως μαρτυρία αύτής τής έννοιας, όχι μόνο δέν *έπιβεβαιώνει* αύτήν τήν άποψη, αλλά μαρτυρεί *άκριβώς* τó αντίθετο: *δτι οί σωματικές άπολαύσεις είναι πικρές.*

Στ. 315: Μία από τics πολλές λαϊκές έκφράσεις πού *άπαντούν* στήν «'Ελένη» είναι και ή *έρώτηση οίσθ' οδν δ δραῖσον;* (οί γυναίκες του χορού δικαιολογούνται νά χρησιμοποιούν λαϊκή γλώσσα). "Αν και οί συντάξεις αύτου του *είδους* έχουν γίνει *άντικείμενο* πολλών μελετών και για γλωσσολόγους και για κλασσικούς φιλόλογους, είναι *άξιοσημείωτο* πώς στήν παρούσα έκδοση δέν τούς δόθηκε *καμιά προσοχή*. 'Ο Φ. Κακριδής, στήν *έρμηνευτική* του έκδοση τών «'Ορνίθων» του 'Αριστοφάνη², *άναφέρει* τήν *άντίστοιχη* νεοελληνική φράση, «*ξέρεις τί κάνεις;*», πού είναι *πράγματι* πολύ *ένδιαφέρουσα.*

1. Μ' αύτό τó σκεπτικό δέ θεωρούμε *άτυχή* τή συμπλήρωση του Murray *ποτνίας δ' έμας* (στ. 183), παρά τics *έπιφυλάξεις* τής Dale, σελ. 79.

2. Φ. Ι. Κακριδής, 'Αριστοφάνους "Ορνίθες, 'Αθήνα 1974, 36.

Στ. 255-435: Τὸ τμήμα αὐτὸ χρειάζεται κάποια ἀνάλυση ἀπὸ δραματικῆ - σκηνοθετικῆ ἀποψη, γιατί περιλαμβάνει ὀρισμένα συστατικά μέρη τοῦ δράματος ποὺ παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Στους στίχους 255-305 ἔχουμε τὴ λεγόμενη «ρῆσιν», δηλ. τὴ ρητορικὴ διαμαρτυρία, ὅπου ἡ Ἑλένη μὲ μιὰ τέλεια ἐπιχειρηματολογία προσπαθεῖ νὰ πείσει, πὼς οἱ συμφορές της εἶναι μοναδικές καὶ πρωτάκουστες. Ὑστερα, ἀκολουθεῖ ἓνα μέλος ἀπὸ σκηνῆς (ἀμοιβαῖον), χωρισμένο σὲ τέσσερις ἀναβολαί, τὸ ὁποῖο κανονικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ καταλαμβάνει τὴ θέση τοῦ α' στάσιμου. Μὲ τοὺς τελευταίους στίχους αὐτοῦ τοῦ μέλους συμπληρώνεται ἡ μετὰστασις τοῦ χοροῦ (στ. 385).

Στ. 386: Δὲν ἀναφέρεται πούθενά πὼς μ' αὐτὸν τὸ στίχο ἀρχίζει τὸ α' ἐπεισόδιο. Ἀκόμα, ὁ συγγραφεὺς δὲ μᾶς πληροφορεῖ καθόλου γιὰ τὴ δραματικὴ καὶ σκηνοθετικὴ ἰδιομορφία τοῦ τμήματος 386-436 (ρακοφορία, διὰ μιμήσεως ἔκθεση, ὁ Schadewaldt τὸ θεωρεῖ δεῦτερο πρόλογο)¹.

Στ. 395: Βρίσκουμε ἀστήρικτη τὴν ἀποψη τοῦ Παττίχου, πὼς ὁ Μενέλαος αὐτοαποκαλεῖται ἀρχηγὸς «ἐπειδὴ ὁ Μενέλαος ἦτο ἀδελφὸς τοῦ ἀρχηγοῦ Ἀγαμέμνονος». Ἡ ἰδιοποίηση τῆς ἀρχηγίας τοῦ πολέμου ἀπὸ τὸ Μενέλαο εἶναι ἓνα θέμα ποὺ ἔχει ἀπασχολήσει ἀκόμα καὶ τὴν ἱστορικὴ σκέψη τῆς ἀρχαιότητος. Κατὰ τὴ γνώμη μας, ἓνας σοβαρὸς λόγος, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Μενέλαος ἐμφανίζει τὸν ἑαυτὸ του ἀρχηγὸ τῆς ἐκστρατείας, εἶναι ἡ σκοπιμότητα νὰ δείξει ὁ ἥρωας καὶ μ' αὐτὸ τὸ στοιχεῖο τὸ χαρακτῆρα τοῦ «στρατηγικοῦ» ἄντρα, τοῦ miles gloriosus, ὅπως τὸν διαμόρφωσε ἡ μακροχρόνια θητεία του στὸν πόλεμο².

Στ. 397: Δὲ μᾶς βρίσκει σύμφωνο ἡ ἐξήγηση ἀριθμητοὶ (sic) εἰσι, ποὺ δίνεται γιὰ τὴ φράση ἀριθμηθῆσαι πάρα τοῦ κειμένου. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς συντακτικούς λόγους ποὺ τὴν ἀπαγορεύουν³, ἡ ἐξήγηση αὐτὴ δημιουργεῖ ἀντίφαση μὲ τὴν κυρίαρχη ἔννοια αὐτῆς τῆς ἐνότητος, ὅτι δηλαδὴ ὁ Μενέλαος ὡδήγησε στὴν Τροία πλεῖστον στράτευμα, (στ. 393 κ.έ.), ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἓνα πολὺ μεγάλο μέρος πρέπει νὰ ἔχει χαθεῖ⁴. Ἐπιπλέον, ἡ ἐκδοχὴ ποὺ θέλει νὰ υἱοθετήσει ὁ Παττίχης ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὴν Τραγωδία καὶ τὴν ἀντιπολεμικὴ διάσταση καὶ τὴν κριτικὴ τοῦ στρατοκρατορικοῦ πνεύματος⁵, ποὺ εἶναι δύο ἀπὸ τίς κυριό-

1. W. Schadewaldt, Monolog und Selbstgespräch, Neue philologische Untersuchungen 2, 1926, 8, καὶ Kannicht II, 122.

2. Βλ. Δ. Σακαλῆ, ὁ. π. 168 κ.έ.

3. Βλ. παραπ. σελ. 69.

4. Στ. 453 (Μεν.) αἰαί· τὰ κλειῶ ποῦ στί μοι στρατεύματα; στ. 426 κ.έ. τοὺς τε περιλειμμένους φίλων.

5. Ἡ κριτικὴ αὐτὴ ἀσκειται μέσα σὲ τούτῃ τὴν τραγωδία καὶ μὲ τὴν ἐντεχνη προβολὴ τῆς χαρᾶς ποὺ αἰσθάνονται οἱ δύο «στρατηγικοὶ» ἄντρες, ὅταν ἀναφέρουν τίς φοβερὲς καταστροφές καὶ τοὺς θανάτους ποὺ προξένησαν: στ. 106 κ.έ., 847 κ.έ. (Μεν.: ὅστις ἑθέτην μὲν ἐστέρησ' Ἀχιλλέως, / Τελαμωνίου δ' Αἰάντος εἰσεῖδον σφαγὰς, / τὸν Νηλέως τ' ἑταῖδα) κ.έ.

τερες ιδέες οι οποίες όρίζουν τη δραματική λειτουργία αυτού του έργου.

Στ. 401 κ.έ.: *άλωμαι χρόνον όσον περ 'Ιλίου / πύργους έπερσα*: Δέν μπορούμε νά καταλάβουμε πώς είναι δυνατόν νά όδηγηθεί κανείς στο συμπέρασμα, ότι «ό Μενέλαος περιπλανάτο δέκα έτη», άν έρμηνεύσει τó *όσονπερ* μέ τó «όσον άκριβώς», και ότι «έπομένως έχομεν αντίφασιν μέ τούς στ. 775-6, κατά τούς όποιους αί περιπλανήσεις του Μενελάου έκράτησαν έπτά έτη». Τό σωστό νόημα είναι: «περιπλανιέμαι τόσο χρόνο, όσος άκριβώς πέρασε από τότε πού κυρίευσα την Τροία». Ό άόριστος έδώ δηλώνει ένα σημείο του παρελθόντος και όχι χρονική διάρκεια στο παρελθόν. Έξάλλου, ή δυναμική σημασία πού εξασφαλίζει τó *περ* είναι: «από τότε πού κυρίεψα την Τροία, δέν έπαφα ούτε στιγμή νά περιπλανιέμαι έδώ και εκεί», μιá έννοια πού ό ποιητής φροντίζει νά ύπογραμμίσει μέ κάθε εύκαιρία¹. Αύτην άκριβώς τη νοηματική λεπτομέρεια, πού είναι άπαραίτητη για νά τονιστεί ή τραγική θέση του Μενελάου, άπομακρύνουμε, όταν δέν μεταφράζουμε τó *όσον περ* μέ τó «όσος άκριβώς».

Στ. 430-431: 'Η περιγραφή του άνακτόρου δέν άποσκοπεί, νομίζουμε, στο νά τονίσει ότι ή άπελευθέρωση τής Έλένης θά είναι πολύ δύσκολη, αλλά ότι τó άνάκτορο είναι πολύ πλούσιο², όπου ύπάρχει έλπίδα ό ναυαγός Μενέλαος νά βρεί τά άναγκαία. Όταν μάλιστα παρακολουθοΰμε στη συνέχεια τις δυσκολίες πού άντιμετωπίζει ό Μενέλαος μπροστά στην έπίμονη αντίσταση τής γριάς θυρωρού, έτσι πού νά διαψεύδονται οι έλπίδες του, πρέπει νά παραδεχτοΰμε πώς ή περιγραφή του άνακτόρου άποβλέπει στο νά καλλιεργήσει την τραγική διάψευση του ήρωα. Έδώ άκριβώς πρέπει νά θυμηθοΰμε ότι ή τραγικότητα αυτού του δράματος, μέ τó καλό τέλος, θεμελιώνεται κατά κύριο λόγο πάνω σ' αυτό του είδους τις διαψεύσεις και τις άπογοητεύσεις πού δοκιμάζουν οι ήρώες του. Μία δεύτερη σκοπιμότητα, έξίσου σημαντική, την όποία ύπηρετεί ή παραπάνω περιγραφή, είναι τó ότι μέ την προβολή του πλούτου και τής πολυτέλειας του άνακτόρου οικονομείται ή τραγική αντίθεση μέ την έρήμωση και την έγκατάλειψη, πού αύτην άκριβώς τη στιγμή βασιλεύει στην Τροία.

Στ. 452: Είναι άκατανόητη ή παρατήρηση του συγγραφέα πώς «η σκηνή αύτη παρωδεΐται εις τούς «'Αχαρνεΐς» (στ. 460) του 'Αριστοφάνους». Γιατί αύτη ή κωμωδία έχει γραφτεί δεκατρία χρόνια πριν από την «Έλένη» (!). 'Η σωστή εξήγηση τής άντιστοιχίας στην έκφραση είναι τó ότι ή «Ε-

1. Πβ. στ. 404 κ.έ. *Λιβύης τ' έρήμους άξένους τ' έπιδρομάς / πέπλευκα πάσας*, στ. 525 κ.έ. *παντοδαπός έπι γάς πόδα / χριμπτόμενος είναιλίω / κώπα Τρωάδος εκ γάσ*.

2. Γι' αυτό ό Τεύκρος, στ. 69 (παρόμοια και ό Μενέλαος έδώ), άντικρύζοντάς το φαντάστηκε πώς βλέπει τó άνάκτορο του θεοΰ Πλούτου (και όχι του Πλούτωνα, όπως γράφει ό Παττίχης).

λένη» οφείλει ένα μέρος του λεκτικού της στη γλώσσα της καθημερινής αναστροφής, την οποία, όπως είναι γνωστό, εκμεταλλεύτηκε σε ένα μεγάλο βαθμό και ο Άριστοφάνης στις κωμωδίες του. Σημειώνουμε μάλιστα, ότι στο τμήμα της τραγωδίας που καλύπτεται από το διάλογο του Μενέλαου και της θυρωρού παρατηρείται μια ιδιαίτερη επίδοση στη χρήση λαϊκού λεκτικού¹, η οποία δικαιολογείται από το πνευματικό και το μορφωτικό επίπεδο της Γραίας.

Στ. 536: "Έχουμε τη γνώμη πως η σημασία που πρέπει να αναγνωρίσουμε στο ρήμα *ἀπέστην* είναι αυτή του (ἀπέφυγα). 'Ο λόγος που υπαγόρευσε στην Έλένη αυτή την παράλειψη είναι η δεοντολογία της ἀβρότητας², την οποία παραπάνω είδαμε να σέβεται ο Μενέλαος (στ. 415 κ.έ.): *ὄχλον γὰρ ἐσπεσεῖν ἤσυχνόμεν ὥσθ' ἰστορήσαι*. 'Υποθέτουμε πως αυτή η διακριτικότητα είναι δικαιολογημένη και σαν λογοτεχνικό (ἐπικό;) μοτίβο, όταν τη συνδυάσουμε με την ευγένεια που δείχνουν οι όμηρικοί άνθρωποι στους ξένους ἐπισκέπτες, να σπεύδουν δηλ. να ρωτήσουν αυτοί πρώτοι με ἀνυπόκριτο ενδιαφέρον για τις ανάγκες που έχουν οι ξένοι και για το σε τί θα μπορούσαν να τους φανούν χρήσιμοι. "Έχουμε την ἐντύπωση, πως κάτι τέτοιο πρέπει να ισχύει στα δύο χωρία του Εϋριπίδη, και μάς κάνει να θεωρούμε την εικασία μας βάσιμη το γεγονός ότι το μοτίβο των ευγενικών ἐρωτήσεων προς τους ξένους το συναντούμε και σε τούτη την τραγωδία: στ. 78-93 και ιδίως στ. 83: *τίς δ' εἶ; πόθεν γῆς τῆσδ' ἐπεστράφης πέδον;*

Στ. 560: Θεωρούμε υπερβολική την ἐρμηνεία «καινά δαιμόνια» που ἐπιχειρείται να δοθεῖ στη φράση *θεὸς γὰρ καὶ τὸ γινώσκει φίλους*, η οποία μάλλον προέρχεται από την καθημερινή συνήθεια: πβ. το νεοελληνικό «ἄγιο πράμα νά...» ή «στό χέρι του θεού είναι νά...». Τη λαϊκή προέλευση παρόμοιων φράσεων πιστοποιεί η συχνότητα με την οποία ἀπαντοῦν αὐτὲς στην κωμωδία και, από τους τραγικούς, στον Εϋριπίδη.

Στ. 1107 κ.έ.: Προκαλεῖ ἐκπληξή η ἀναφορά πὼς τῆ σκηνῆ τῆς ἐπίκλη-

1. Π.χ. στ. 437 *οὐκ ἀπαλλάξῃ* (πολλά παραδείγματα αὐτῆς τῆς σύνταξης ἔχουμε στὸν Άριστοφάνη, βλ. Kannicht II, 131), στ. 446 ἡ ἀντιστροφή στη σειρά τῶν προτάσεων *πεῖθει γὰρ οὐδὲν ὦν λέγω, σὺ δ' αἴτιος* (πβ. Άριστοφ. *Ἰππ.* 662), στ. 448 *πικρῶς ἂν οἶμαι γ' ἀγγελεῖν τοὺς σοὺς λόγους* (τὸ οἶμαι + ἀπαρ., και ἡ πρόσθεση τοῦ ἂν βλ. P. T. Stevens, *Colloquial Expressions in Aeschylus and Sophocles*, CQ 39, 1945, 99, W.W. Goodwin, *Syntax of the Moods and Tenses of the Greek Verb*, New York 1965 (1912), 197, και A. C. Moorhouse, *AN with the Future*, CQ 40, 1946, 9 κ.έ.), στ. 464 *οὐ σὺ δὴ μόνος*, στ. 469 *ἤς ἐπηυρόμην ἐγὼ* (πβ. τὸ νεοελληνικὸ θά *καλοπεράσεις* = θά ὑποφέρεις).

2. Η K. Alt, *Zur Anagnorisis in der Helena*, *Hermes* 90, 1962, 12, κρίνει πὼς ἡ Έλένη ἀπέφυγε ἀν ρωτήσει, ἂν τελικὰ θὰ σωθεῖ ο Μενέλαος, ἀπὸ φόβου μήπως ἡ Θεονόη τῆς ἀνακοινώσει κάτι ἄσχημο. Αὐτὴ τὴν ἄποψη δέχεται και ο Kannicht (II, 154), προσθέτοντας ὅτι ἡ Έλένη ἀπέφυγε τὴν ἐρώτηση και ἀπὸ μετριοφροσύνη.

σης στο ἀηδόνι παρωδεῖ ὁ Ἀριστοφάνης στοὺς «Ὀρνιθες», στ. 213 καὶ 744. Αὐτὴ ἡ κωμωδία τοῦ Ἀριστοφάνη γράφτηκε τὸ 414, δηλ. δύο χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν «Ἐλένη». Τὸ χειρότερο εἶναι πὼς ὁ συγγραφέας δὲν εἶναι συνεπὴς οὔτε μὲ τὸν ἑαυτό του, ἀφοῦ στὰ σχόλια τοῦ στίχου 748 τῆς «Ἐλένης» ἀναφέρει πὼς ὁ Εὐριπίδης μὲ τὸ *ὄρνιθας* ὑπαινίσσεται τὸ ὁμώνυμο ἔργο τοῦ Ἀριστοφάνη. Σχετικὰ μὲ αὐτὴ τὴν τελευταία δήλωση ἔχουμε νὰ παρατηρήσουμε πὼς εἶναι γενικὰ ἀναγνωρισμένο, ὅτι ὁ Εὐριπίδης δὲ συνηθίζει νὰ μιμεῖται ἢ νὰ ὑπαινίσσεται ἀπόψεις τοῦ Ἀριστοφάνη. Ἡ μόνη δυνατότητα πού, ἴσως, μᾶς ἀπομένει εἶναι νὰ ὑποθέσουμε πὼς καὶ οἱ δύο ποιητὲς ἀντλοῦν ἀπὸ τὴν ἴδια πηγὴ. Ὁ Φ. Κακριδὴς ὑπέδειξε, ἴσως σωστά, ὡς κοινὴ πηγὴ καὶ γιὰ τὰ δύο δράματα, ἓνα χαμένο ποίημα τοῦ ποιητῆ Φρύνιχου¹.

Στ. 1389: Δὲν εἶναι δυνατόν ἡ Ἐλένη νὰ χρησιμοποίησε ἐδῶ ἰσχυρὸ βεβαιωτικὸ ρῆμα, ὅταν μιλάει γιὰ τὴ βοήθεια πού θὰ προσφέρει στοὺς Χορὸ, γιὰτὶ ἡ ἔκβαση τῆς ἐπιχείρησης εἶναι πολὺ ἀβέβαιη καὶ, ἀκόμη, τὸ πλοῖο πρέπει νὰ φύγει μὲ ὅσο μεγαλύτερη ταχύτητα γίνεται. Ἔχουμε μάλιστα τὴ δήλωση ἀπὸ τὸν Ἄγγελο, πὼς ἐκεῖνοι πού ἐπιβιβάστηκαν πράγματι ἦταν πάρα πολλοὶ καὶ μόλις πού τοὺς χώρεσε τὸ πλοῖο². πβ. στ. 1550 κ.έ. *τῶν ἐπεσβατῶν ὡς πλῆθος εἶη καὶ 1573 κ.έ.* ἄλλοι δὲ τοίχους δεξιῶς λαιούς τ' ἴσοι ἀνῆρ παρ' ἄνδρ' ἔξουθ'. Στὸς στίχους 1619-1620 ὁ Χορὸς φροντίζει νὰ παραστήσει τὸ φίλο στοὺς Θεοκλύμενο, γιὰτὶ εἶναι ἀναγκασμένος νὰ παραμείνει στὴν Αἴγυπτο γιὰ πολὺ διάστημα ἀκόμα καὶ δὲν ἐκφράζει καμιά ἐπιθυμία νὰ μὴν ἐγκαταλείψει τὴν Αἴγυπτο.

Οἱ παραπάνω παρατηρήσεις νομίζουμε πὼς εἶναι ικανὲς νὰ δείξουν τὴν ποιότητα καὶ τὴ σοβαρότητα τῆς ἔκδοσης τῆς «Ἐλένης». Οἱ ἐλλείψεις, οἱ ἐσφαλμένες ἐρμηνεῖες, οἱ παρανοήσεις καὶ παρεξηγήσεις τοῦ κειμένου τοῦ Εὐριπίδη εἶναι πολλαπλάσιες ἀπ' αὐτὲς πού ἐπέτρεψε ὁ χῶρος νὰ ἀναφέρουμε. Ὡστόσο, δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀρνηθεῖ τὴ φιλότιμη προσπάθεια πού ὁ συγγραφέας κατέβαλε, γιὰ νὰ ἐρμηνεύσει ἢ, — καλύτερα — νὰ δαμάσει ἓνα πραγματικὰ δύσκολο καὶ προβληματικὸ ἔργο τοῦ μεγάλου τραγικοῦ ποιητῆ. Ἐπισημαίνουμε πάντως πὼς θὰ εἶχαν ἀποφευχθεῖ πολλὰ σφάλματα καὶ θὰ εἶχαν δοθεῖ, ἱκανοποιητικότερες ἐρμηνεῖες, ἂν δινόταν μεγαλύτερη προσοχὴ στὰ συμπεράσματα πού ἔχουν καταλήξει ὁ Kannicht καὶ ἡ Dale.

Μὲ μεγάλη μας λύπη διαπιστώνουμε πὼς μιά τόσο μεγάλη προσπάθεια καὶ μιά τόσο ἐπίπονη ἐργασία δὲν εὐτύχησαν νὰ πλουτίσουν τὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία μὲ μιά ἀξιόλογη ἔκδοση τῆς «Ἐλένης» τοῦ Εὐριπίδη· ἔτσι ἡ ἐλλειψὴ μιᾶς καλῆς ἐρμηνευτικῆς ἔκδοσης, πού εἶναι αἰσθητὴ σὲ κάθε Ἑλληνα κλασσικὸ φιλόλογο, ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει.

1. Βλ. Th. J. Kakridis, *Phrynischeisches in den Vögeln des Aristophanes*, WS 83, 1970, 39 κ.έ.